אנשי קירואן

Esquisse historique

sur les

Juifs de Kaïrouan

par

Samuel Poznański.

Varsovie

1909

אנשי קירואן

מסודרים על סדר א״ב

מאת

שמואל אברהם פאזנאנסקי

וואַרשא

תרס״ט

תוצאה מיוחדת מתוך המאסף „זכרון לאברהם אליהו" אשר י"ל
למלאת שבעים שנה להד"ר א. א. הרכבי

בדפוס צבי הירש בר' יצחק איטצקאווסקי בברלין.

אנשי קירואן

מאת

שמואל אברהם פאזנאנסקי (ווארשא).

העיר קירואן במחוז תונס בארץ המערב היא אפריקא הצפונית נבנתה על ידי המצביא הערבי עקבה בן נאפע בשנת החמשים לחשבון הישמעאלים (היא שנת 670) וטעו האומרים כי היא העיר קירֶני (Κυρήνη, Cyrene) אשר גרו בה בני ישראל עוד בזמן בית שני[1] כי העיר הזאת היתה במדינת קירינאיקא הנקראת אח״ז גם בשם ברקה ורחוקה כעשרה מעלות מקירואן. שם העיר הערבית הזאת נגזר מן המלה הפרסית כארואן (كاروان) שממנה באה גם המלה Karawane ושהוראתה חיל צבא או ארוחת נוסעים או גם מחנה סתם. קירואן עלתה במהרה כפורחת ותהי לאחד המקומות היותר חשובים בקורות האסלאם והסופרים הערבים מרבים להגדיל את ערכה ומספרים מנפלאות אשר אירעו בעת התיסדותה כי אף החיות הרעות אשר רבצו שם במדה מרובה שמעו לקול הקריאה כי באו שליחי הנביא להתישב פה ותעזבנה את מקום רבצן (עי׳ למשל יאקות בערך قيروان). ובפרט גדלה חשיבות קירואן בימי ממשלת הכליפים מבני עבאס בהיותה לבירת ממלכה מיוחדה תחת ממשלת בני אגלב אשר משלו בה משנות 800—909. אח״כ משלו בה הכליפים מבני פאטמה (ר״ל הפאטמידים) עד אשר העתיקו את בירת מלכותם בשנת 972 לקאהרה ואז מלכו בקירואן הזירידים עד שנת 1148. אחר זה היתה עוד לבירת מושלים שונים אבל זה אינו נוגע כבר לעניננו.

---

[1] כזה היא דעת הרשי״ר (תולדות ר״ח הערה 3) המדבר עם זה גם ממדינת קירואן מבלי התבונן כי הסופרים העברים בארצות הערב בהיותם תחת השפעת השפה הערבית קראו גם לעיר מדינה (مدينة). ועי׳ עוד ע״ד קירואן וחכמיה: גרעץ (חלק ה׳, מהדורא ג׳, עמוד 289); שוח״ה (ישרון ח׳ 57); הרמש״ש (Bibliotheca Mathem. 1895, 24); הר״א עפשטיין (מבוא למדרש תדשא ע׳ VIII); הרא״א הרכבי (זכרון לראשונים ח״ה ע׳ ר״ט) ולאחרונה שלעססינגער בהאנציקלופדיא האמיריקנית ע׳ Kairwan (ח״ז ע׳ 416—414). וע״ד קירֶני עי׳ קרויסס שם חלק ד׳ עמוד 401.

גם יהודים ישבו בה כפי הנראה מיד מראשית התיסדותה אף כי אין לנו על זה ידיעות נכונות (עי' בהאנציקלופדיא האמיריקאנית בערכה) ורק מימי החל בה חיי הרוח יש לנו ידיעות מפורטות. החיים האלו החלו אולי כבר, כמו שנחזה למטה, באמצע המאה הששית לאלף החמישי וארכו יותר משתי מאות וחמשים שנה, היינו למצער עד ד"א תת"ג (עי' לקמן סי' י"ט), ומאז לא לבד כי שבת בה קול תורה וחכמה אך כנראה כי גם קהלת ישראל בכללה ירדה מטה מטה ואבד לה כל ניר מפאת הגבר רוח איבה וקנאה ומשטמה בין בעלי דת אסלאם אשר חשבו את העיר קירואן למקום קדוש ולא הרשו לכל בן דת נכריה אף לדרוך על מפתן שעריה. ורק בעת האחרונה בפרוש הצרפתים את ממשלתם על תונס בטלה הגזרה הזאת.

והנה אחד המאורעים היותר חשובים בקדמוניות ישרון בקירואן היא ביאת אלדד הדני לשם אחרי שנת ד"א תר"מ ואז „שאלו אנשי קירואן לרבינו צמח גאון יעקב על עסק אלדד הדני שנפל ביניהם מן השבטים הגנוזים בחוילה הקדומה בארץ כוש" (אלדד הדני מהדו' עפשטיין ע' 1) והוא כפי שהוכיח הר"א עפשטיין רב צמח בר חיים גאון סורא אשר מלך בשנות תרמ"ב—תרמ"ז (עי' לקמן סי' ט'). ומאז והלאה נמצא את זכר אנשי קירואן וחכמיה הרבה בספרות ישראל. כן למשל יסופר בסדור רב עמרם גאון (דף מ"א ע"ב) „שבאו אנשי קירואן אצלנו (ר"ל לבבל) ואמרו שיאמר בלילי פסחים בחר בנו לרוממנו". ורב סעדיה גאון בהשיבו על דברי מתנגדיו אשר עוררו עליו כי חבר ספר מחולק לפסוקים עם נקודות וטעמים וזה יעשה רק בכה"ק, יאמר כי היו כבר ספרים כאלה גם לפניו ובין יתר דבריו יענה (זכרון לראשונים ה' קנ"ט): „ופי עצרנא הדֹא אלפי (צ"ל אלפו) אהל אלקירואן כתאבא עבראניא פימא להם (צ"ל פימא מר בהם ?) מן שעדי אלנצראני מפסק פואסיקא מטעם בטעמין" אבל (כפי שיאמר בסוף הקדמתו) לא יביא דבר ממנו בשביל שלא להאריך (שם קס"ח: „ואכֹתצר אן אקול מן כתאב אהל אפריקיה שי לילא אטיל") ולכן אין בידינו לדעת מה היה טיבו ומהותו של הספר אשר חברו אנשי קירואן. וכי היה לרב סעדיה משא ומתן עם קירואן זה נחזה גם ממה שכתוב בפירוש דברי הימים המיוחס לאחר מתלמידיו (מהד' קירכהיים ע' 19—18): „ואנשי קירואן בעלי מקרא ומשנה חכמים גדולים יצאו משיטה זו והושיבם (ר"ל והשיב עליהם) רב סעדיה אלפיומי וכו'"[1]). חוץ מזה יזכרו אנשי קירואן בפירוש הזה עוד ד' פעמים ומהם ג' פעמים בצרוף עם רבי יהודה בן קריש. עי' שם ע' 16 (לג' י"ז): „אבל יהודה בן קוריים ואנשי קירואין אומרים זרבבל בן פדיה הוא זרבבל בן שאלתיאל הנקרא על שמו וכו'"; ע' 18 (לד' ט'): „ואנשי קירואין פירשו רעה ממש שתצילני אתה מרעה וכו'"; ע' 22 (לו' ט"ז): „אבל יהודה בן קוריים ואנשי קירואן פתרו ממנוח הארון תקנה דוד וכו'" וע' 27 (לח' ז'): „פירש יהודה בן קורייש ואנשי קירוון ונעמן בן

---

[1]) לרב סעדיה היה משא ומתן עם קירואן עוד בימי שבתו בארץ מולדתו מצרים כי אז החליף אגרות" עם ר' יצחק הישראלי, עי' לקמן סי' כ"ט.

בלע דברי הוואי ונואש ואי איפשי בהם״. ועוד בתחלת המאה האחרונה לאלף החמישי יאמר הקראי רבי יהודה הדסי בספרו אשכל הכפר (א״ב רכ״ד אות ס׳—פ׳): „ועוד ספר פנחס בן יאיר נמצא והוא מאנשי ברייתא הקרואה אצלם מחוצה. . . כי חג השבועות מעולם לא נפרצה מיום מחרת שבת החרוצה. . . . וכראות אנשי ותלמידי קרואן כי כך יצא מפי חכם גדול בקצבה מחקו דבריו מתוך ספרו וכו׳״. וכנראה שאב הדסי דבריו אלו (אם לא נזדייפו ממנו בעצמו) מאיזה מקור קדום כי בזמנו כבר אבד כל זכר לחכמי קירואן ותלמידיה (ועי׳ דברי הרא״א הרכבי בזכרון לראשונים ה׳ עמוד קי״ב והלאה והמחברים והספרים שהביא שם).

חוץ מזה נמצא הרבה תשובות מגאוני בבל שהשיבו לא לבד לחכמים מיוחדים לקירואן המפורסים בשמותיהם כי אם לאנשי קירואן וחכמיה בכלל. כן מלבד התשובה שנזכרה לעיל אשר השיב רב צמח בר חיים ע״ד אלדד הדני נמצא עוד בפרדס דף כ״א ע״ב „דין ביטול מודעה של מר רב צמח ראש ישיבה של מתא מחסיא פירש וכל (צ״ל לכל) החכמים וזקנים ותלמידים של מדינת קרואן בלולי תורה וחכמה״. כן יש תשובה שהשיב רב שרירא גאון לחכמי אלקרואן (תשובות גאונים קדמונים סי׳ צ״א, עי׳ לקמן סי׳ ח׳), או תשובה על מה ששאלו חכמי קירואן לרבינו האי ז״ל למה נהגו שלא לשתות מים בשעת התקופה (ס׳ העבור להראב״ע דף ט׳ ע״א, ועי׳ המחברים והספרים שמציין שם המו״ל שוח״ה ובהערות ר״ש באבער לתשובות הגאונים ד׳ ליק סי׳ י״ד, ובחמדה גנוזה סי׳ קס״ו היא בקצת שנויים), או שאלות לאנשי קירואן משם הנגיד ז״ל (קהלת שלמה לרש״א ווערטהיימער עמוד ע״א, עיין לקמן) וכדומה.

והנה כל השבחים שנאמרו על אנשי קירואן נאמרו מתוך המציאות כי באמת היו „בעלי מקרא ומשנה חכמים גדולים״, „בלולי תורה וחכמה״. כן מצאנו אותם בתחלה עוסקים במקרא ומלבד הפירושים שבאו מהם בפירוש דברי הימים הנ״ל שערתי עוד (עי׳ הגרן ב׳ 100) כי אולי גם פירוש דניאל המיוחס במק״ג לרב סעדיה גאון נתחבר באפריקא הצפונית היינו בקירואן, ואחד מראשוני חכמיהם הוא רבי יצחק הישראלי נודע גם בתור מפרש המקרא (עי׳ לקמן סי׳ כ״ט)[1]. עוד נמצאו ביניהם חכמים עוסקים בדקדוק הלשון העברית ותורתה והשוותה עם הלשון הערבית (דונש בן תמים), בתלמוד והלכה (אשר המצוינים שבהם היו רב חושיאל ובנו רבינו חננאל, רב יעקב ברב נסים ובנו רבינו נסים, ועוד חכמים אחרים המפורסים לקמן סי׳ י״א, י״ב, כ״ב—כ״ד, כ״ו, ל״א, מ״ד)[2], בחקירה ופילוסופיא (דונש, ר״י הישראלי

---

[1]) בפי׳ הראב״ע לאסתר ז׳ ד׳ (מהדורא ב׳, ויוסף אברהם ע׳ 29) כתוב: „אמר אחד מחכמי אפריקי כי פי׳ הצר כמו צרה שהוא שם כמו צר ומצוק מצאוני וכו׳״, ולנכון גם פה הכונה לאחד מחכמי קירואן אבל לא ידענו אל מי מהם.

[2]) גם ה״ג של אספמיא נסדרו כפי הנראה בקירואן, עי׳ צפה״ב ו׳ 99, וע״ע בספר העטור (ד׳ לבוב ח״ב דף כ׳ ע״ב) ששם איתא: „וכן מצאתי בספר רומי בשבת ובפסח שני בספר אלקורין בברצולינא וכן עיקר״. וככר העירו ע״ז ר״ש זקש (כבוד הלבנון ו׳ 67)

ואולי גם רבי יעקב ברב נסים). עוד גברה ידם בכל החכמות החיצוניות ובפרט בחכמת הרפואה (ר׳ אברהם בן עטא, זיאד בן כלפון, ר״י הישראלי) ובחכמת התכונה (דונש בן תמים). וגם מדברים העומדים ברומו של עולם, הנוגעים בעניני הסודות וסתרי תורה ומעשי נפלאות, לא הניחו ידם ובקשו לדעת מה לפנים ומה לאחור, כמו שנראה משאלת רב יוסף בר ברכיה הנדפסת בטעם זקנים דף נ״ד והלאה, שאומר שם בתוך יתר דבריו (דף נ״ה ע״א בסופו): „וכן בשאלות חלום היו כמה זקנים וחסידים אצלנו יודעים אותם ומתענים כמה ימים לא אוכלים בשר ולא שותים יין [ועומדים?] במקום טהרה ומתפללים וקורים פסוקים ידועים ואותיות במספר ולנין ורואים חלומות נפלאים כמו נבואה וכו׳״. ותורתם וחכמתם עשתה לה שם עוד על ידי זה ממה שהיתה לקירואן התחברות עם ארצות שונות וגדוליה, לראש לכל עם גאוני בבל ובפרט עם האחרונים שבהם אשר כבדום וינשאום ונתנו להרבה מהם התאר „אלוף״ או „ראש כלה״ (כמו שמצאנו להפך גם את אנשי קירואן תומכים בישיבות בבל וגאוניה, עי׳ לקמן סי׳ כ״ד), אמנם חוץ מזה היתה לה עוד התחברות עם מצרים וארץ ישראל, עם ספרד ואיטליא, ואולי גם עם שאר ארצות (למשל עם אשכנז) [1].

בנוגע לחייהם הפנימים של אנשי קירואן הנה היו להם בתי מדרשות ששם הרביצו גדוליהם תורה וחכמה והעומדים בראשם היו נקראים בשם „הרב הראשון״ או „הראש״ (עי׳ לקמן סי׳ י״ח, כ״ו). אבל כנראה היו להם גם נגידים כי כזה יתואר אחד מגדוליהם רב אברהם בן עטא (עי׳ לקמן סי׳ ו׳) וגם באגרת בקשה לפדיון שבוים שנשלחה מקירואן לארצות ומדינות שונות (עי׳ לקמן סי׳ מ״ה) יאמר: „מה אנו נגיד הגאון נר ישראל וראש מש... שאר קהלנו אנשי קהל קירואן וכו׳״ (אשר אמנם הדברים פה אינם ברורים כל צרכם ואולי צ״ל מה אנו נגד הגאון וכו׳).

ושזח״ה (בהקדמתו לס׳ השטרות עמוד ד׳) כי צ״ל בספר אלקירואן בברצלונא, ור״ל כי בברצלונא נתפרסמו נוסחאות של ספרים אשר באו אליהם מקירואן כמו שהיו ידועים גם ספרים כאלו הבאים מרומי.

[1]) כי היתה לקירואן התחברות עם מצרים זה נחזה ממרוץ האגרות שהיה לרב סעדיה והוא עודנו בפיתום עם ר״י הישראלי (עי׳ לקמן סי׳ כ״ט). וע״ד התחברותה עם א״י, ספרד ואיטליא תעיד שאלת רב יוסף בר ברכיה הנ״ל בטעם זקנים שם (דף נ״ד ע״ב בסופו): „ותמהנו מזה כי כמה מחכמי א״י ומחכמי ארץ אדום אנשים חכמים חברים ונאמנים מגידים כי ראו זאת בפרהסיא וכו׳״ (ובתשובת ר״ה שם דף נ״ו ע״א: וזה שכתבתם כי הגידו לכם אנשים מרומי ומארץ ישראל); עוד שם (דף נ״ה ע״א): „ודבר ברור ומפורסם לאנשי צרפת ומסורת בידם מאבותיהם וכו׳״, אבל בכ״י הנוסחא „לאנשי ספרד״ (עי׳ תולדות ר״ש הנגיד לרא״א הרכבי במאסף אשר י״ל על יד המליץ ע׳ 40 ה׳ 2 והמחברים שציין שם) ונתאמתה הנוסחא הזאת גם ע״י פירוש ס׳ יצירה לר״י בן ברזילי ע׳ 103 שורה אחרונה. וע״ע דברי תשובת רה״ג בתמים דעים סי׳ קי״ט שנשלחה גם היא לקירואן (עי׳ לקמן סי׳ י״ב): „וכל השבושים מהחכמים הבאים מרומי משבשים אתכם להגדיל תורה ולהאדיר״. וכבר נדע מההתחברות הגדולה שהיתה לרבינו נסים עם ספרד עד כי אמרו שהיה בגרנאטה בזמן חתונת בתו עם רב יוסף הנגיד (עי׳ לקמן סי׳ ל״ח; ועי׳ ג״כ בהערה שלפני זה ע״ד ספרים שבאו מקירואן לספרד), וכן נחזה לקמן סי׳ י״ח כי רב חושיאל בא לקירואן בלי ספק מארץ איטליא. וע״ד התחברות קירואן עם אשכנז עי׳ לקמן סי׳ ח׳.

והנה לפי זה אם נמצא „שאלות ממדינת קירואן משם (או על שם) הנגיד" ותשובות רב האי עליהן (עי' זכרון לראשונים ד' סי' רכ"ז וקהלת שלמה עמוד ע"א) אין כל סבה לומר כי הכונה פה אל רב שמואל הנגיד אשר היה שותה מימיו של רב האי על ידי רב נסים מקירואן (עי' זכרון לראשונים שם ע' 362 וקהלת שלמה בהקדמה ע' יי"ג) כי אם פשוטו כמשמעו כי היו התשובות ערוכות אל הנגיד אשר בקירואן. והיו גם לאנשי קירואן מנהגים מיוחדים (עי' צונץ, ריטוס ע' 54), וכבר זכרנו לעיל ע"ד מה שהיו נוהגים לומר בחר בנו לרוממנו וע"ד שנהגו שלא לשתות מים בשעת התקופה, ונעיר עוד על מנהגים אחרים שהיו אצלם: היו מתקבצים אנשים בבהכ"נ בלילי יה"כ ופעמים בלילי שבתות והיו קוראין תהלים לאור עששית במקראות (תשובת רה"ג בש"ת סי' נ"ב [ושם בטעות ומנהגנו בכאן בקיראין וצ"ל בכאן בקירואן] ובד' ליק סי' נ"ט ובס' העתים ע' 222); היו אנשים מלוים מעות על קרקעות והיו שוכרין הקרקע בפחות ממה שהיה שוה עד שהזהרו על זה ממתיבתא הקדושה ונאמר להם שהוא אבק רבית ונמנעו מלעשות כך וחזרו לאופנים אחרים (שערי צדק דף ל"ו ע"א סי' י"ב); היו להם נוסחאות מיוחדות בהרשאותיהן (זכרון לראשונים סי' קצ"ט, ועי' במ"ע JQR, י"ח 432); היו מחמירין על עצמן שלא יגע אדם במשכב ומושב של נדה אלא שיכבס את בגדיו ויטהר את עצמו וכן לא היתה הנדה לא אופה ולא מבשלת להם כל ימי נדתה עד שקמו תלמידים ושנו המנהג ואז מקצתן נתיפו ידיהן בנדות והתירו אותן והשאר עמדו על מנהגם הראשון (תשובות גאוני מזרח ומערב סי' מ"ד, עי' בהרעווי הצרפתית נ' 168) וכדומה. ועוד יש להזכיר כי כשבא אליהם עוקבא ראש גלות בן מחלוקתו של רב כהן צדק גאון הכינו לו כסא של כבוד בבהכ"נ מצד הארון ולאחר שקראו בתורה כהן ולוי היו מורידין לו התורה (מנהיג ה' שבת סי' נ"ח, עי' לקמן סי' מ"ב).

והנה אחרי אשר רוב ידיעותינו ע"ד מנהגי קירואן והרבה מחכמיהם וגדוליהם נובעות מהתשובות אשר השיבו להם גאוני בבל לכן נסדר פה את כל הגאונים ששלחו תשובות לשם ונזכיר בתחלה את גאוני סורא:

רב הילאי. בסוף השאלה ששאלו „בני קירואן" את רב האי ע"ד הנוסחאות שהיו רגילים לכתוב בהרשאותיהן (עי' לעיל) כתוב בסופה: „.... כמו שמצאו בתשובות הגאונים הראשונים ששאלו אבותיהם מן מר הילאי גאון נ"ע וכול'". והנה מצאנו שלשת גאוני סורא נקובים בשם זה: א) רב הילאי ברב מרי אשר מלך ד"א תקנ"ב—תקס"א[1]; ב) רב הילאי ברב חנניה שמלך תקס"ה—תקס"ט; ג) רב הילאי ברב נטרונאי אשר מלך בשנות תרנ"ו—תרס"ד. ואמנם אחרי שיאמר כי כבר בתשובות הגאונים הראשונים היה כתוב ששאלו אבותיהם מן מר הילאי גאון הנה בהכרח כי הכונה לגאון קדום אשר קדם דור אחד או שנים כבר להגאונים

---

[1]) בדבר שנות הגאונים הלכתי בעקבות הר א עפשטיין בהאנציקלופדיא האמיריקאנית חלק ה' עמוד 571.

הראשונים ולכן הדעת נוטה כי הוא רב הילאי הראשון (אף כי בכלל לא מצאנו ממנו תשובות) ויהיה זה גם רושם ההתחברות הראשונה בין קירואן וגאוני בבל ויחד עם זה גם ראשית חיי הרוח בעיר הזאת. ועי"ע דורות הראשונים ח"ג ע' 292[1]).

רב נטרונאי בר הילאי (בנו של רב הילאי הראשון, מלך תרי"ג—תרט"ז) השיב לרב יהודה ברב שאול ולרב נתן ברב חנניה (עי' לקמן סי' כ"ג ול"ט).

רב צמח בר שלמה שהיה דיינא דבבא בימי רב עמרם בר ששנא (מלך תרט"ז—תרל"ד) השיב גם הוא לרב נתן ברב חנניה הנ"ל. ועי"ע לעיל מה שהבאתי מסדור רב עמרם בן דורו.

רב צמח בר חיים השיב בדבר אלדד הדני ובדבר דין ביטול מודעא, עי' לעיל.

רב סעדיה. ממנו לא נמצא תשובות מיוחדות לקירואן אבל אם נכונה השערת צונץ בדבר התלמידים בני רב נתן שנזכרו בשערי צדק דף י"ח ע"ב סי' י"ב כי הכונה פה אל תלמידי רב נתן ברב חנניה הנ"ל (עי' לקמן סי' ל"ט) כי אז נוכרח לומר כי שלח ר"ס את תשובתו זאת לקירואן. ועי' עוד בתשובת רב האי לקירואן (זכרון לראשונים ח"ד ע' 93 שורה אחרונה): „וכי אמ' מר רב סעדיה גאון לדבריכם האוי קרקע דמן חלק דבארין ישראל באורכאתא הוא דאמר וכו'" שאולי יש ללמוד מזה כי גם רב סעדיה השיב נידון זה לקירואן. וכבר הזכרנו עוד לעיל מאגרותיו אל ר"י הישראלי ומתשובותיו על אנשי קירואן בדבר פירושיהם לכתוב אחד מדברי הימים.

רב דוסא ברב סעדיה לא ישב אמנם על כסא הגאונים בסורא אבל מקומו יכירנו ביניהם. גם הוא השיב תשובה לקירואן ע"ד שטר שזמנו כתוב בשבת, עי' מחברתי על רב דוסא זה (ברדיטשוב תרס"ו) ע' 24.

רב שמואל בר חפני. על התחברותו עם קירואן תעיד קטיעה אחת שנדפסה מהגניזה ושנדבר ממנה לקמן סי' כ"ד.

נבא עתה לגאוני פומבדיתא אשר עמם נתחברו בזמן יותר מאוחר מאשר עם גאוני סורא, והראשון מהם שהשיב לקירואן הוא

רב צמח בר פלטוי (מלך תרל"ב—תר"נ). ונשמרה ממנו בצביונה תשובה אחת בתשובות גאוני מורח ומערב סי' י"ט: „והכי אמר מר רב צמח גאון וששאלתם ראובן שבב בקירואן וחיי למרגא שבק וירתיה באספמיא וכו'" (אשר גם מזה נחזה את ההתחברות בין קירואן וספרד), והמשיב הוא ר"צ בר פלטוי, עי' מפתח לתשובות הגאונים ע' 150 סי' קי"ב. ועוד נזכרו מתשובות רב צמח לקירואן בתשובות זולתו. עי' זכרון לראשונים סי' ר"י (והיא בין שאילתא דבני קירואן לרה"ג, עי' לקמן):

---

[1]) בתשובות ג"ק סי' צ"א יאמרו השואלים מקירואן (עי' לעיל): „ואשכחן בתשובת מרי ר' הילאי זכר אדוננו לברכה דיבמה אם רצתה להתיבם אין נקראת מורדת", והיא התשובה בשערי צדק דף ס"א ע"ב סי' ל"ד ואולי גם היא שלוחה לקירואן. ויש להעיר כי בחמדה גנוזה סי' קמ"ב באה התשובה הזאת ע"ש רב שרירא. ועי"ע חמדה גנוזה סי' קנ"א—קנ"ב וזכרון לראשונים סי' רע"ז.

„ודשאילתון אשה שאבדה כתובתה . . . דכתב לן מר רב צמח גאון ז״ל דגובה אפילו תוספות וכו׳״ (עי׳ מפתח לתה״ג 148 סי׳ ע״א); שם סי׳ שפ״ד: „ודכתב (ז״ל ודכתבתון) דשדר מר רב צמח גאון בן מר רב פלטוי גאון זק״ל צדה ופרשו מן צדה לדרך וכו׳״; שם סי׳ שפ״ה: „וששׁ׳ שנתות היו בהין, כי מר רב צמח זק״ל אמר שנותות וכו׳״ (ושני הפירושים האחרונים האלו מצאו להם בלי מקום ספק גם בערוך של רב צמח גאון).

רב אהרן בן סרגאדו (מלך תשי״ג—תשכ״א) ערך תשובה לקירואן אשר נדפסה בחמדה גנוזה סי׳ מ׳ ותחלתה: „ודשאלתון ראובן שירד לתוך חורבתו של חברו שמעון ובנה שם חנות׳. וכי התשובה הזאת ערוכה לקירואן זה נראה מסוף דברי המשיב: „. . . אבל בחו״ל שומעין לו לעקור אפי׳ נטיעות וכ״ש בתים וקירואן חוצה לארץ היא וכו׳״. ואולי גם הסימנים ל״ו—ל״ט בקובץ זה שהם חבילה אחת עם סי׳ מ׳ אולי גם הם נשלחו לקירואן[1]).

רב שרירא השיב לרב אלחנן ברב שמריה, לרב יעקב ברב נסים ולר׳ יעקב בן פטרון (עי׳ לקמן סי׳ י״א, כ״ו וכ״ז) והוין מזה עוד לאנשי קירואן בסתם והם: תשובות גאונים קדמונים סי׳ צ״א אשר בראשו כתוב: „תשובה זו השיב ר׳ שרירא גאון לחכמי אלקרוון וכו׳״ (עי׳ לעיל ולקמן סי׳ ח׳); זכרון לראשונים סי׳ ר״ט—רי״ט: „שאילתא דבני קירואן׳ (והם „נשאלו כפי הנראה מרב שרירא״, הערת הרכבי שם ע׳ 360); שם סי׳ שע״ב והלאה („שאלות בני קירואן בשנת אלף שנ״ג׳, והיא שנת ד״א תרנ״ב). וכבר הזכרנו לעיל כי גם התשובה בתשובות גמו״ם סי׳ מ״ד בדבר נדה נשלחה בלי ספק לקירואן. עוד נמצאה בכ״י אוקספורד 2878^{45} תשובה „לרבינו שרירא גאון ובנו רבינו האיי זכ׳ לב׳ שהשיבו לבני קירואן: העתקתיה מן הספר החתום בטבעותיהם: ודשאילתון והא דתנן ר׳ יהודה אומר בודקין אור י״ד וביד שחרית וכו׳״.

רב האי השיב לרב בהלול, לרב יהודה ברב יוסף, לרב יוסף ברב ברכיה, לרבינו נסים ולרב צלח בר בהלול (עי׳ לקמן כל אחד במקומו) והוין מזה הרבה תשובות לקירואן בסתם. וכבר הזכרנו לעיל ארבע מתשובותיו בדבר מה שנהגו שלא לשתות מים בשעת התקופה, בדבר מה שנהגו לקרות בבה״כ בלילי שבתות ובלילי יה״כ לאור העששית, בדבר המנהג שהיו אנשים מלוים מעות על קרקעות ובדבר הנוסחא בהרשאות. ועם זה נמצא עוד מתשובותיו לקירואן: בזכרון לראשונים סי׳ א׳—ט״ו (עי׳ לקמן סי׳ כ״ז); בתורתן של ראשונים חלק ב׳ עמוד 48 (ושם בסופה: „חוק

---

[1]) שם רב אהרן נקוב אמנם רק בתשובה סי׳ ל״ז אבל כבר שער בצדק הר״י מילליר במפתח לתה״ג ע׳ 177 הערה ט״ז כי כל ארבעת התשובות חבילה אחת הן ומעט אחד יצאו. והתשובה ל״ז תשובה ביחוד כי שם נמסרה שבועה שנשבע איש אחד בלשונה הערבית: „ועמד שמעון בבית הכנסת ונשבע בדברים בפה אנא כאפר בהלה התיר ובמן אל (צ״ל אלדי) נזלהא ובמן [אלדי] נזלת עליה אן הלא ראובן לא כאן לי בנתא (צ״ל בתנא) אבדא׳ (ובפרדס ד׳ קושטא דף כ״ו ע״ג ששם נעתקו אלו התשובות נשתבשו הדברים עוד יותר).

ונתחזק האיי בר שרירא כהולו [לקהל?] קרואן", ועי' מפתח לתה"ג ע' 263 סי' תתכ"א והערה ס"ד) ובאור זרוע ח"ב דף ס"ט ע"ב סי' תל"ב שכתוב שם: „וכך השיב לפני אקלמון מתא הוו יודעין שהלכות אלו של מר רב יהודאי זצ"ל לית חוינא בבבל ביומי דרב יהודאי וכו'", וכבר העיר ברילל (יאהרביכער ב' 77) כי במקום אקלמון צ"ל אלקירואן (וכי המשיב הוא רב האי עי' ע"ז במכתבו של שוח"ה בראש הלכות ראו ע' II, ועי"ע החוקר א' 328 ור"א עפשטיין בהגרן ג' 64 שהראה לפרדס סי' רצ"ד דשם איתא ראש התשובה). עוד הזכרנו לעיל הרשימה לתה"ג שנדפסה בקהלת שלמה לרש"א ווערטהיימער ובתוכה (דף ע"א): „הספר הרביעי ממנו שאלות לאנשי קירואן ושם הנגיד ז"ל ותשובות ארוננו האי גאון ז"ל" והיא רשימה לי"ב תשובות בלתי נודעות ממקום אחר ובתוכן פירושים למאמרי הלכה במס' כתובות.

עוד מצאנו תשובות שלוחות מהגאונים לקירואן מבלי אשר נמסר לנו שם המשיב והם התשובות בגמו"מ סי' ז' (וששאלתם ראובן צוה מחמת מיתה שיהא רביע חצרו לעניי קירואן ונפטר לבית עולמו וכו'; והעיר המו"ל שם כי התשובה אולי היא מא' מאחרוני הגאונים, מרב שרירא או מרב האי); בזכרון לראשונים סי' רכ"ז—רכ"ט (שאלות הללו שבאו ממדינת קירואן על שם הנגיד, עי' לעיל); בכ"י אוקספורד 2667[17], תחלתה: ושאילת (צ"ל ושאלת) ראובן מן בני קירואן הוא ליה חנואתא ודרתא במיגנא (?) ואתו יורש' דראובן לבני דינא דקירואן וכו', ועוד בפרדס ד' קושטא דף ס"א ע"ד (ומזה גם בלקוטי פרדס ענין סדר המועדות ד' אמ"ד דף כ' א'): אבל אני נתן אחיך[1]) מצאתי בתשובות ראשי ישיבות ששאלו חכמי אלקרואן מאותו ענין בסמוך לו בתעניות ברכות וקללות מי הסיען וכו'.

הנה כי כן נחזה את בני קירואן יונקים משדי חכמת הגאונים בשיפוי ובשלומם גם להם שלום כי זמן קצר אחרי ששקעה שמשה של הגאונות בבבל נדעך גם נרם של חכמי קירואן כי האחרונים שבהם הם רבינו נסים ורבינו חננאל ושניהם היו לפי דברי היוחסין בשנת תת"י (אף כי נמצא את רבינו חננאל עוד בשנת תתי"ג, עי' לקמן סי' י"ט) ואחר זה אבד כל ניר לעיר המפוארה הזאת. ובלי ספק גרמו לזה השערוריות והמהומות והמבוכות אשר שררו שמה בעת הזאת כי בימי מלוך המושל אלמעז בן באדים ממשפחת הוירידים אשר רדף באף את המחזיקים בתורת השעה באה צרה גם עליו כי בחדש רמצאן שנת תמ"ט לחשבון הישמעאלים (נובימבר 1057) היתה קירואן לבז ולמשסה לפני חיל הברואים הערבים (עי' למשל אבן אלאת'יר בתרגומו של Fagnan ע' 460) ואז נפלה לנכון גם קהלת ישראל ונפזרה לכל רוח ולא הוסיפה עוד לקום. אבל מכל מה שהצענו עד כה נראה את חשיבות הקהלה הזאת וערכה כי היתה בזמן פריחתה למרכז התורה והחכמה ולכן אפוא

---

[1]) הוא ר' נתן המכירי שהשיב לר' מנחם אחיו ושמדבריהם בא הרבה בפרדס, עי' דברי עפשטיין ודברי במ"ע מונאטסשריפט כרך מ"א ע' 299. 456.

ראויה היא כי נספר בפרוטרוט את קורותיה ודברי ימי אנשי השם אשר חיו בקרבה. ובאמת דעתי לכתוב את כל זה בספר מיוחד אי"ה ועם זה לשום עין גם על שאר הקהלות בארץ המערב בזמן קיומה של קהל קירואן (כמו סגלמאסה, קאבס, תאהרת, דרעה, תלמסאן ופאס; ועל העיר האחרונה הזאת עי' מה שכתבתי בהצפירה 1903 נומר 3 והלאה) ואף להופיע נהרה על שאלות שונות הסבוכות בדברי ימי קירואן כמו למשל ענין ארבעת השבוים וכדומה. אך כי עריכת ספר כזה דורשת עוד זמן רב וחפוש ובדיקה בספרים מספרים שונים לכן אמרתי לרשום לעת עתה ע"ס א"ב רק את כל האנשים (ואף אנשים פשוטים אשר לא עשו להם שם בחכמתם) אשר נודע לנו מהם כי חיו בקירואן או כי התגוררו בה לפחות לזמן מצער או כי עברו דרך שמה או כי היו ילידיה ויצאו ממנה להשתקע בארצות אחרות הכל כאשר לכל ואף לספר בתכלית הקיצור ממפעליהם ומחבוריהם ותכונתם וטיבם. ואמרתי לענוד מאמרי זה זר עטרה בראש אחד מן המצוינים שבחכמי הזמן אשר בהקימו בספריו ומאמריו הרבים ובהוצאותיו השונות זכרון לראשונים אשר היו לפנינו פ"ש אורה גם על הרבה מחכמי קירואן כפי שיוכח הקורא בהמשך דברי אלו. וזה החלי:

א) אבו אלמעאלי בן יפת.

כ"י אוקספורד 2805[23] כולל תעודה ע"ד העברת קנין מאת אבו אלמעאלי זה להאשה מולאה בת רב יוסף הכהן בן ארוניה שמצאה לה מקים בקירואן ביום ד' י"ד אייר ד"א תת"י (והיה זה אם כן בימי רבינו נסים ורבינו חננאל). והנה מי הוא אבו אלמעאלי זה לא נדע אמנם מצאנו את השם הזה בספרות ישראל גם מחוץ לקירואן כמו למשל אצל בן אחותו של הרמב"ם (עי' מ"ש הרמש"ש במ"ע JQR. חלק י"ב ע' 198; ועי"ע מ"ש ר"ד קויפמאן בהרעווי הצרפתית ז' 152 ומה שהעירותי בהמונאטסשריפט שנת מ"ט ע' 53).

ב) אבן אלגאסום.

הרמב"ם בתשובתו למר יוסף בן גאבר מאנשי בגדאד (נדפסה ל"אשונה בטעם זקנים דף ע"ה ע"ב ואח"ז עוד בחמדה גנוזה דף ה' ע"ב, בקיבץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו ד' לפסיא ח"ב דף ט"ז ע"ד ובקובץ דברים נחמדים מהד' חברת דובבי שפתי ישנים ע' י"ד) יאמר: „ואמנם היוצר אני רואה כשם שמתפלל אותו שליח צבור כך מתפלל אותו היחיד וכבר אמר זולתנו מן הגאונים ז"ל זולת זה . . . ורוב גאונינו מן המערב על דעתנו . . . וכבר כתב זה המאמר וראייתו אבן גאסום נ"ע תלמיד רבינו נסים בספרו שחבר בתפלה ובלי ספק שהוא מצוי אצלכם". והובאה התשובה הזאת ג"כ בשו"ת הרשב"א ח"א סי' ו': „והרב"ע בקרושת היוצר שכתב בהלכות תפלה שהיחיד בשחר־ קורא את שמע . . . . ובתשובה אמר ענין זה לשונו ואמנם לשון היוצר אני אומר שכמות שיתפלל בו שליח צבור כך יתפלל בו היחיד וכבר אמר זולתנו מן הגאונים הפך זה . . . . וכבר קיים זה המאמר וראיתי (צ"ל וראייתו, עי' תולדות רבנו נסים

להרש״ר הערה 29) אבן אלגאסוס נ״ע תלמיד רבינו נסים ז״ל בספרו שחבר בתפלות וגסתפק אצלך אי זה אחרון אם זה שכתב בחבור או מה שכתב בתשובה וכו׳״[1]). ונראה שזולת הרמב״ם לא ידע איש את ספרו של אבן אלגאסוס, אבל מזה שהיה תלמידו של ר״נ נוכרח לומר כי חי בקירואן או כי התגורר שמה. והנה הרמש״ש (JQR X, 514; ועי״ע ספרו אראבישע ליטרטור דער יודען ע׳ 104 ה׳ 6) גורם אבן אלגאסום ובאמת נמצא במגלת אביתר ע׳ 3 שורה 26 את הלל בן אלגסום (עי׳ במחברתי Schechters Saadyana ע׳ 12 בערכו).

ג) אברהם בר דויאל (דניאל?).

בתעודה אחת שנעשתה לפני הבי״ד בקירואן ביום ד׳ כ׳ אלול ד״א תשצ״ב ושנתפרסמה מהגניזה מקמברידש ע״י הירשפעלד במ״ע JQR, חלק ט״ז ע׳ 576 חתום תחתה בתור עד איש ושמו אברהם בר דויאל. אמנם כי להשם דויאל אין כל שחר ולכן אין כל ספק כי צ״ל דניאל.

ד) אברהם בר יוסף ראש הסדר.

חתום בתור עד בהתעודה בכ״י אוקספורד הנ״ל בסי׳ א׳, וכבר זכרתיו בין האנשים המתוארים בשם „ראש הסדר״ במחברתי הנ״ל עמוד 13 הערה 1. ובאחרונה דברתי ע״ד התאר הזה במ״ע צפה״ב חלק י׳ עמוד 144 ושם חזרתי מדעתי (שהיא גם דעת הרכבי בזכרון לראשונים ח״ד 377) כי התארים אלוף, ראש כלה וראש הסדר נרדפים הם יען נוכחתי לדעת כי התאר אלוף או ראש כלה אשר היה רגיל בישיבות הגאונים בבבל (עי׳ דברי ר״נ הבבלי אצל נייבויער סדר החכמים ח״ב ע׳ 87) ניתן רק מגאונים אלו גם לחכמי בבל גם לחכמי שאר ארצות[2]). אבל התאר ראש הסדר מצאנוהו גם בתקופה שאחרי הגאונים. ועוד אשוב לדבר על הענין הזה במ״א.

---

[1]) ועי״ע דברי ביכלער ברעווי נ״ג 223 (ושם בהערה 3 בטעות: וכבר כתב זה המאמר ו ר א י ת י אבן גאסוס נ״ע וכו׳).

[2]) כן למשל רב יהודה אלוף דמנהר פקוד מבוצרה (הלכות גדולות מהד׳ הילדסהיימר 131, עי׳ הגרן ג׳ 74); רב אלעזר אלוף בר רב שמואל מן אליסאנו באספמיא בימי רב פלטוי ורב נטרונאי (עי׳ זכרון לראשונים ד׳ 376 וברעווי מ״ה 192); רב סעדיה גאון בטרם שנתעלה לגאונות בשנת תרפ״א (עי׳ Saadyana ע׳ 15, ואין כל צורך בהשערת שעכטער שם ה׳ 1 כי התואר אלוף יסב על יוסף אביו של ר״ס); רב יוסף ברב יעקב אלוף במצרים בימי ר״ש בן הפני (עי׳ במ״ע JQR י״ד 309 ובמ״ע צפה״ב ו׳ 158); רב חסדאי בן שפרוט בקרטבה (עי׳ למשל בשירו של דונש המתחיל דעה לבי חכמה שורה כ׳: „ושים שיר תהלה להשר ראש כלה; וכבר העיר ע״ז ר״ז שטערן בהקדמתו לתשובות תלמידי מנחם ודונש ע׳ 65 ונעלם זה מבראדי ואלבריכט בספרם שער השיר ע׳ 4). ובקירואן נמצא להלן את רב יהודה ברב יוסף, את רב יעקב ברב נסים, את סעדיה בר אפרים ועוד את רב חפץ בר יצליח אשר אמנם התיחסותו לקירואן היא בספק.

ה) אברהם בן מצליח.

התעודה מהר׳ הירשפעלד הנ״ל בסי׳ ג׳ נתקיימה עוד הפעם לפני ב״ד בקירואן ביום ה׳ כ״א אדר שני שמ״ה לשט־ות (ד״א תשס״ד), ואחד מעדי הקיום הוא אברהם בן מצליח זה.

ו) רב אברהם ברב נתן.

נזכר במכתב רב חושיאל לרב שמריה בר אלחנן אשר ידובר ממנו עוד לפנינו בשורה ע״א בשם: רבנא אברהם בריה דרבנא נתן. ומסגנון הדברים נראה שהיה איש חשוב ונכבד בעדתו. ואולי הוא בנו של רב נתן ברב חנניה שיזכר להלן בסי׳ ל״ט.

ז) רב אברהם בן עטא.

אליו ערך רב האי גאון מכתב בהרווים שנדפס מכ״י בפטרסבורג במ״ע הצפירה שנת 1899 נומר 103 ושעל גביו כתוב: „מכאתבה רבינו האיי גאון לר׳ אברהם בן עטא נגיד אלקירואן" והכותב מרבה לספר בשבחו באמרו בין יתר דבריו (שורה ח׳): „... ומי ישוך או מי ינמה (צ״ל ידמה) לנגדך, ומי יעצור כח לפנים להתראה. למי כהסדיך בכל מערכי לאום, ומי לי כשמך המעולה והנאה", ועוד בשורה האחרונה: „נגידא דעממין ורישא כסדריהון (צ״ל דסדריהון)[1] ורבא וסלדא(?) דסאבי יהודאי". ואין כל ספק כי הוא הוא רב אברהם בן עטא שנזכר בחבור אחד ע״ד התארים אשר נדפס בהמאסף הזה ע״י הר״י גולדציהר וגם פה יהולל האיש הזה במהללים רבים גם בתור רופא מה שיוצא ג״כ מדברי רב האי גאון כפי שהעיר המוציא לאור (ע׳ 100). גם המכתב בכ״י אוקספורד [36]2878 נובע אולי ממנו (ע׳ צפה״ב י׳ 144). וכבר אמרתי לעיל כי מדברי רב האי נלמוד עוד כי היו נגידים גם בקירואן אף שכמעט לא נדע על ארותם מאומה, ואולי ימים יודיעו.

ח) רב איתיאל.

בראש סי׳ צ״א מתשובות גאונים קדמונים כתוב: „תשובה זו השיב רב שרירא גאון לחכמי אלקרוון והעתקתיה מן הספר שהביא רבנא ר׳ איתיאל משמ׳ ולפי זה היה רב איתיאל זה בקירואן אבל לא היה בן ארץ אפריקא. והנה מצאנו את השם איתיאל בין משפחת ר׳ משה הזקן שיצאה מלוקא לגור באשכנז (ע׳ תולדות ר״א הקליר להרש״ר הערה 19; ליטרטורגעשיכטע לריט״ל צונץ ע׳ 105 והלאה; נייבויער ברעווי הצרפתית כ״ג ע׳ 231 ור״ד קויפמאן במחברתו על ספר יוחסין לאחימעץ ע׳ 10) וגם רב איתיאל שלנו היה בלי ספק מאשכנז מקום שנאספו

[1]) האם נוכל לדון מזה כי נתכנה גם ר״א בן עטא בשם ראש הסדר?

תשובות גאונים קדמונים הנ"ל והיה בקירואן ומשם הביא ספר תשובות[1]). ואולי היה אבי זקנו של רב משלם בר' משה בר' איתיאל ממגנצא אשר נזכר בערוך ערך דל א' ואשר „שאל את פי אריות יושבי ירושלם עה"ק" והם רב אליהו הכהן ובנו רב אביתר בעל מגלת אביתר (עי' מונאטסשריפט מ"ז 345). ואחרי שרב אליהו הכהן היה גאון בשנות ד"א תתי"ד—תתמ"ד הנה יהיה זמנו של רב איתיאל מסכים לזמנו של רב שרירא גאון. ואם תצדק השערתנו זאת כי אז יצא מזה שהיתה לקירואן התחברות גם עם אשכנז.

ט) אלדד הדני.

עבר דרך קירואן במסעותיו באפריקא הצפונית ונתארח שם אחרי ד"א תר"מ ואז „שאלו אנשי קירואן לרבינו צמח גאון יעקב על עסק אלדד הדני שנפל ביניהם מן השבטים הגנוזים בחוילה הקדומה בארץ כושי (אלדד הדני מהדי' עפשטיין ע' 1, עי' לעיל), הודיעוהו „כי נתארח בינינו אדם א' ושמו אלדד הדני משבט דן" (שם ע' 2), ספרו לו מכל מהותו ואף צרפו לזה את הלכותיו (שם ע' 83). וכבר הוכיח הר"א עפשטיין כי שלחו את שאלותיהם לרב צמח בר חיים גאון סורא אשר מלך בשנת ד"א תרמ"ב—תרמ"ז, ואולם קשה להכריע בדיוק את הלשון אשר נכתבה בה תשובת הגאון, אם היתה ערבית או עברית (עי' רמש"ש בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען ע' 38). והנה אין כאן המקום להאריך בענינו של אלדד זה ולברר מחדש את ארצו ותכונתו ומגמתו ורק נעיר כי לפי דעת חכמים אחרים רבי יהודה בן קריש אשר שמע את האיש הדני (אלרג׳ל אלדאני) אומר יש לי שגויה בענין יש לי עסק (עי' ס' השרשים לר"י בן גנאח ש' שגה) שמע כזה מפי אלדד הדני בקירואן וא"כ התגורר גם ר"י בן קריש בעיר זאת. אבל מה זה ימניענו לומר כי אלדד אשר סבב בארצות שונות והיה גם בבבל ובספרד עבר גם את כל ארץ המערב לארכה ולרחבה ונתעכב גם בתאהרת מקום מגורו של בן קריש. ועוד ממה שמצאנו בפי' דברי הימים הנ"ל את „יהודה בן קורייש ואנשי קירואן" (עי' לעיל) נראה מזה שלא נכלל בין אנשי העיר הזאת ולכן גם אנכי לא נתתי לו מקום ביניהם.

י) רב אלחנן ברב חושיאל.

במכתב רב חושיאל לרב שמריה (עי' לקמן סי' י"ח) בראשו ישנם מצד השמאל חרוזים אשר ר"ת שלהם הם „אלחנן ברבי חושיאל" וזכינו אם כן לשמוע כי היה לרב חושיאל מלבד בנו רבינו חננאל הנודע מכבר לתהלה עוד בן אחר ושמו רב אלחנן

[1]) כי נאספו תשובות ג"ק באשכנז נוכל לשפוט זה ממה שמצאנו פה גם תשובות מרב קלונימוס ובנו רב משולם הגדול שחיו במגנצא (עי' דברי עפשטיין בהרעווי הנ"ל כ"ז ע' 83). והנה צונץ (ריטוס 54) יאמר כי הביא רב איתיאל תשובות הגאונים מקירואן לצרפת וזה מפני שסמך עצמו על מה שכתוב בשער תשובות ג"ק שנאספו ע"י רב יוסף טוב עלם אבל כבר הושב על זאת בצדק בהחלוץ ח' 139 (ועי' גם מפתח לתשובות הגאונים לר"י מיללער ע' 23).

בשם אבי רב חושיאל. ונזכר הבן הזה במכתבנו עוד שתי פעמים, היינו בשורה נ״ו (יושא הרב ויושפת שפע שלום ממנו ומרי אלחנן בננו וכו׳) ובשורה ס״א (ועוד היינו מתמהמהים על ביאת ר׳ אלחנן בננו ובבאו אשתקד אמ־נו לא נשאר דבר בשנה זו וכו׳). והנה הרש״ז שעכטער מו״ל המכתב היה סבור לומר כי אולי רב אלחנן זה אחרי בוא לקירואן רב אלחנן ברב שמריה (עי׳ בסי׳ שאחר זה) הפך את שמו בכונה לשם חננאל כדי שלא יתערבו השנים יחדיו. אבל מלבד שאין השכל סובל את זה הנה מדברי המכתב נראה כי בבוא רב חושיאל לקירואן כבר היה בנו איש ראוי לדבר בשער, אולם מרבינו חננאל יאמר הראב״ד בקבלתו כי נולד בקירואן[1]). ואת רב אלחנן זה נמצא עוד במקום אחר היינו בהתעורה משנת תשצ״ב מהר׳ הירשפעלד הנ״ל בסי׳ ג׳ כי בין העדים החתומים תחתיה יש גם „אלחנן ברבי חושי אלתנציה בר ברכיה״ ואין כל ספק כי צ״ל „אלחנן ברבי חושיאל חנניה בר ברכיה״ ויהיה הראשון מן שני העדים האלו רב אלחנן שלנו בשגם כי סדר הזמנים מסכים לזה.

יא) רב אלחנן ברב שמריה.

כבר שער הרכבי (זכרון לראשונים ד׳ 342) כי היה רב אלחנן בנו של רב שמריה אשר לפי דברי הראב״ד בספר הקבלה היה אחד מארבעת השבויים ונמכר באלכסנדריא של מצרים ומשם עלה למצרים (ר״ל לפסטאט) ושם היה לראש (אבל עי׳ להלן סי׳ י״ח). וההשערה הזאת (ר״ל כי היה בנו של רב שמריה זה) נתאמתה ע״י מכתב רב חושיאל הנ״ל אשר נערך (עי׳ שורה מ״ב) „לכבוד גדולת קרושת הדרת רבנא ומרנא שמריה הרב הראש ולכבוד רבנא אלחנן בנו חמודו אשר לכל חכמה הוא נרתק״. רב אלחנן זה היה כפי הנראה הלוך ונסוע בארצות שונות. בתחלה נמצאהו יושב בבבל בישיבת פומבדיתא ושם נסמך ע״י רב שרירא, כי בתשובת הגאון הזה לרב יעקב ברב נסים מקירואן (והיא נדפסת במ״ע JQR : 222) איתא[2]): „גם הבן היחיד אצלנו החשוב עלינו מאד מר רב אלחנן חברנו נט׳ רח׳ אשר סמכנוהו בישיבה

---

[1]) ודברי גאסטער בתחלה לדוד שי״ל לזכר הר״ד קויפמאן (בחלקו האשכנזי ע׳ 223, וע״ש ע׳ 232) אינם ענין לכאן, עי׳ דברי בראדי במ״ע צפה״ב ה׳ עמוד VII.

[2]) כי התשובה הזאת אשר נשלחה אל „ידידנו איש סודנו ובעל בריתנו . . . מחמד עינינו מרי ורבנא יעקב״ ערוכה לרב יעקב ברב נסים ולא לרב יעקב אחר זה יוצא ממה שיכנהו שתי פעמים בשם „אלוף״. גם רב שמריה היה כפי הנראה טרם שנתעלה לראש במצרים יושב בישיבת פומבדיתא כי רב שרירא יאמר עליו: . . . רבנו שמריה ראש שורת נהרהוא (בן!) בישיבה שלנו וכו׳״ ועוד: „ולולי כן לא שמנוהו (ר״ל את רב שמריה) לנו למשנת ולא שנותו (צ״ל שמנוהו) לראש בשורה גדולה משלש השורות של ישיבה וכו׳״. אבל אין להוכיח מזה בענין ארבעת השבוים שהיו כלם מבבל כי כל הספור על אדותיהם נראה שהוא רק הגדה בעלמא ועם זה ידענו רק מרב שמריה לבדו שהותה לו התחברות עם גאוני בבל אבל לא מרב חושיאל ולא מרב משה בן חנוך כמו שיבורר הדבר בארוכה במ״א. ועי׳ צפה״ב ו׳ 144.

וכמה שיושבים תחת המקום הקבוע לו. . . ומר אלחנן נט׳ רח׳ הוא גידולינו וריבוינו וכו׳" עכ"ל. גם רב חושיאל יאמר במכתבו הנ"ל לרב שמריה (שורה כ"ד): „בן הרב. אבי הרב. בן סמוך. ואבי סמוך". ובנטשו את בבל היה שואל שאלות להגאונים רב שרירא ורב האי בנו ולרב שמואל בן חפני (עי׳ בתשובת רב שרירא הנ"ל לרב יעקב ברב נסים אשר בה יאמר עוד ע"ד רב אלחנן: „וכל אגרת אשר תבא מאתו לפנינו טובה מאשר לפניה וכל שאלות שניות טובות מן הראשונות") ונשמרו תשובותיהם אליו (עי׳ זכרון לראשונים סי׳ מ"ו, מ"ז, שי"ד, שט"ו; כ"י אוקספורד 2682[1] וע"ע JQR י"ח 340). עוד הי׳ה בדמשק כי כ"י אוקספורד 2873[21a] יכיל אגרת אל „העדה . . . הדרים בעיר הקדש ירושלם עין ישראל ויהודה" ע"ד מסעותיו מרמשק למצרים וחתום תחתיה „אלחנן ראש הסדר בירבי שמריה אב"[1]). אבל מצאנוהו גם בקירואן כי רב האי גאון יאמר באחת מתשובותיו (זכרון לראשונים סי׳ א׳): „ובשני גאון אבינו נ"ע שאל מ"ר אלחנן בן מ"ר שמריה אותו בתוך אגרת מ"ר יעקב בן מ"ר פטרון ותלמידים שהיו בקירואן להאמין את הנשים וכו׳". בעיר הזאת ישב אולי גם לרגלי רבינו נסים והיה תלמידו כי בשיר שערך רבי שלמה בן גבירול לרבינו נסים יאמר בסופו: „ושלום גם לאלחנן חניכו, ועל יעקב מידעי נסיכו"[2]), אף כי רב אלחנן היה כביר הרבה לימים מרבינו נסים כי מצאנוהו נסמך ושואל שאלות עוד מרב שרירא ולעמת זה נראה את רבנו נסים שולח שאלותיו רק לרב האי. עוד מצאנו את רב אלחנן מכונה בכ"י אוקספורד 2805[15] בשם אב בית דין, אבל לא ידענו את המקום אשר שם נכתר בעטרה זאת ואולי עמד לימין אביו שהיה ראש בקאהרה, ועי׳ צפה"ב שם.

יב) רב בהלול.

אליו ערוכה כפי הנראה התשובה הידועה מרב האי ע"ד התקיעות שנדפסה בתמים דעים סי׳ קי"ט, כי בדרשה לרמב"ן (עי׳ הלבנון ה׳ 565) יאמר עליה: „וכבר כתבו אותו רבינו האי ורבי׳ שרירא גאון אביו בתשובה גדולה שהשיבו למר רבינו הלל בדיני התקיעה ומקצתה כתובה בספר המאור"[3]), אמנם כפי שהעיר ה׳ שוח"ה

---

[1]) גם במכתב אחד אשר שלח רב אלחנן לקהל מליג במצרים ואשר נמצא בהגניזה בקמברידש (עי׳ JQR י"ט 729 סי׳ XX) הוא חותם את עצמו כזה: „אלחנן ראש הסדר של כל ישראל בן שמריה אב בית דין של כל ישראל בן אלחנן הרב הראש". ויוצא לנו מזה ג"כ כי היה רב שמריה בתחלה אב"ד ורק אח"כ נתעלה לראש ועוד כי גם אביו רב אלחנן נתכנה בהתאר הזה האחרון. ואם כן גם מזה יש כעין סתירה לדברי הראב"ד בקבלתו ע"ד רב שמריה וגורלו וסיוע לדברי רב חושיאל הקוראהו במכתבו בן רב ובן סמוך.

[2]) עי׳ בס׳ שער השיר לבראדי ואלבריכט ע׳ 36, ששם נדפס השיר הזה בפעם הראשונה מכ"י בהגניזה. והנה דעתם היא כי יעקב שנזכר פה הוא שם בנו של רב נסים, אבל איך נפרנס את התאר „נסיכו", ועוד כי מצאנו זכר רק לבן רב נסים שמת עליו בחייו (עי׳ לקמן סי׳ ל"ח), ולכן נראה יותר כי הכונה פה אל רב יעקב אביו של רבינו נסים או אל רב יעקב אחר.

[3]) אם הכונה פה לבעל המאור פ"ק דביצה כי אז בא פה רק הקיצור מהתשובה ד׳ ליק סי׳ א׳ ושם אין דבר ע"ד התקיעות, עי׳ לקמן סי׳ ל"ג.

(עי' ישרון ח' 58) צ"ל „רב בהלולי כי גם התשובה בשערי צדק דף ע"ז ע"ב סי' ב' המיוחסת לרב נטרונאי ואשר בה יאמר „שבשאלותיך על ידי רב הללי חסר בכ"י השם רב נטרונאי וכתוב בו „רב בהלולי ואי"כ קרוב הדבר כי בהיות השם בהלול בלתי רגיל החליפוהו המעתיקים בהשם הלל. והנה כי התשובה בתמים דעים נשלחה לקירואן ע"ז העיר כבר צונץ בהערותיו לפי' רב תנחום ירושלמי עים שופטים מהד' האארבריקער ע' 54, הרש"יר בתולדות רבינו נסים הערה 32 (ואמנם אח"כ חזר בו, עי' ישרון ח' 59), ושוח"ה (ישרון שם). וראיה לזה כי יזכר פה האלוף קדוש היינו רב יעקב ברב נסים ועוד כי בהתשובה ד' ליק סי' א' שנשלחה מרה"ג לרבינו נסים (עי' בעל המאור פ"ק דביצה ולקמן סי' ל"ח) יאמרו השואלים: „כמו שהרחיב בחכמתו בתשובת התקיעות והוסרו התואנות ברבריו"[1]). והמשיבים בתמים דעים הם לפי הרי"ץ גיאת (שערי שמחה הל' ר"ה דף ל"ט ע"א, ומשם במגדל עז ה' שופר פ"ג) ולפי דברי הרמב"ן הנ"ל — רב שרירא ורב האי בנו (ועי' שוח"ה בהמגיד ח' 46 ובישרון שם), ואמנם יותר נראה דעת הרכבי (זכרון לראשונים ד' 345) שהיא רק לרב האי, כי תזכר פה כפי שאמרנו התשובה לאלוף קדוש, היינו לרב יעקב ברב נסים, משנת אלף ש"ט לשטרות (ד"א תשנ"ח) שהיא שנת פטירתו של רב שרירא, וכן יוצא גם מתשובת ליק הנ"ל. — וכדבר השם בהלול עי' רמש"ש בהמזכיר ה' 50 ובמ"ע JQR י' 134. ואולי היה רב בהלול זה אביו של רב צלח בר בהלול שיזכר להלן בסי' מ"ד. ונמצא בארץ המערב עוד חכם אחד ושמו רב בהלול בר יוסף (זכרון לראשונים ח"ד 7 ובמ"ע JQR י"ח 430).

יג) דונש חותנו של רבינו נסים.

על שער ספר המעשיות של רבינו נסים כתוב שחברו „בעבור דונש (או לדונש) חתנו לדבר על לבו ולנחמו". והנה המלה חתנו תוכל לציין גם חֹתְנוֹ גם חֲתָנוֹ והנקוד הראשון קרוב יותר מפאת דברי ההקדמה: „נתרעמת עלי בכתבך הנעים את אשר קרך . . . אחר פטירת בנך נ"ע" ולו היה חֲתָנוֹ כי אז אמר אחרי פטירת בנך הוא נכדי. מי הוא דונש זה לא נדע אך בשום אופן אין זה (כפי ששער הרש"יר בתולדות ר"נ הערה 32) דונש בן לברט המדקדק הנודע שחי כשבעים שנה לפני רבינו נסים (ועי' ג"כ דברי הרכבי בתהלה למשה ע' 12 ה' 1), וקרוב הדבר ששכן דונש שלנו גם הוא בקירואן מקום מגורו של ר"נ. ומההקדמה הזאת נראה ג"כ שהיה דונש איש פשוט ועל כל פנים לא היה גדול בתורה.

---

[1]) לפי דעת הרש"יר (תולדות רה"ג הערה 16) השתמש בתשובה זאת גם רב טוביה ברבי אליעזר בלקח טוב לויקרא כ"ג כ"ה. אף כי בדבריו פה אין כאן אותם הפרטים והטעמים שמצטיינת בהם התשובה בתמים דעים.

יד) דונש בן תמים.

הוא אשר יחשבהו הראב״ע בראש ספרו מאזנים בין זקני להיק ויאמר עליו: „ר׳ אדונים בן תמים הבבלי[1]) עשה ספר מעורב מלשון עבר וערבי״. אמנם כי היה מקירואן ע״ז יעידו דברי רבי משה בן עזרא בספרו כתאב אלמחאצ̇רה̈ ואלמד̇אכרה̈ המבררים גם את תכונת ספרו של דונש והאומרים כי מחברו עסק פה רק בשווי הלשון של שתי השפות, העברית והערבית, ולא בשווי הדקדוק וז״ל (מהד׳ קוקובצוב ע׳ 215): „וקד כאן תקדמה (ר״ל לאבן ברון) ללכלאם פי תקריב אללגה̈ כ̇אצה̈ דון אלנחו. דנש בן תמים אלקירואני אלמנבוז באלשפלגי אלך״ (ועי׳ מונק בספרו Notice sur Aboulwalid ע׳ 58 הערה 1 וקוקובצוב בספרו הרוסי על אבן ברון ע׳ 4). ועוד יותר מפורש תכונת הספר בפירוש ספר יצירה שנזכיר מיד אשר בו יאמר מחברו (ע׳ מונק שם ע׳ 57 ה׳ 1): „ואם יעזרני צורי ויאחר יומי ואשלים הספר שהתחלתי לבאר בו כי לשון הקדש תחלת הלשונות וכי הוא לשון אדם הראשון ואחריו הערבי ושתוף הערבי לעברי וזכר כל מלה צחה שבלשון ערבי שהוא מצויה בלשון הקדש וכי העברי ערבי צח ושמות מקצת ענינים מן הערבי כשמות עבריות וכו׳״. מספרו זה יביאו מאמרים: ר׳ יהודה בן בלעם בפירושו לדברים כ״ח כ״ז (מהד׳ פוכס ע׳ XX) ולש״א ה׳ ו׳ (כפי׳ כ״י: „. . . וענה קאל וישתרו להם טחורים וראית פי כתאבתה עפלים לדונש בן תמים קאל אן אלעפל פי לגה̈ אלערב ד̇א יציב אלנסא פי קבולהן פאנה ג̇מע פי אלמכתוב ואלמקרו אלרג̇אל ואלנסא אלך״; ומזה בפי׳ ר״ת ירושלמי מהד׳ האארבריקער ע׳ 8 ובלקוטי ר״א בן שלמה מתימן, עי׳ המזכיר כ׳ 21); אבן ברון ע׳ 45 וע׳ 67 (עי׳ מ״ש במ״ע צרמ״ג LX ע׳ 394 ה׳ 2); הר״מ בן עזרא בספרו הנ״ל (מהד׳ קוקובצוב ע׳ 219 שורה 29, עי׳ צרמ״ג במקום הנ״ל והספרים שרשמתי שמה); הראב״ע בפי׳ הארוך לבראשית א׳ ל״א (מהד׳ פרידלנדר ע׳ 33, עי׳ במ״ע JQR ח׳ 505) ועוד בפירושו לבראשית ל״ח ט׳ ולקהלת י״ב ו׳ (עי׳ בהערה ובספרו של באכער על הראב״ע בתור מדקדק ע׳ 174 ,82). ואולי נשאר שריד להספר הזה בכ״י אחד בן שני דפים מהגניזה באקספורד סי׳ 2686[6] אשר פרסם באכער במ״ע צרמ״ג LXI ע׳ 04—703 ואשר כולל רשימת פרקי הספר (מפרק כ״ב עד פרק ל״ז) ומגוף הספר סוף פרק א׳ ותחלת פרק ב׳. חוץ מזה ימצא עוד בהערה לאצול 658 ה׳ 39: „וגדתה בי חסר וא׳ מלא פי מצחף כ̇ט אבן תמאם״, ואם הכונה פה לדונש בן תמים שלנו כי אז נחזה מזה כי כתב בידו גם נוסחאות כתבי הקדש.

[1]) בפירושו לבראשית ל״ח ט׳ ולקהלת י״ב ו׳ קוראהו הראב״ע בשם „המזרחי״, ולפי זה בא גם דונש בן תמים מבבל לארץ המערב כמו דונש בן לבראט שהיה מבגדאד ושכן אח״כ בפאס. ולפי דעת באכער (באנציקלופדיא האמיריקאנית ח״ה ע׳ 13) אולי נתחלף לו להראב״ע דונש בן תמים (שהרמב״ע מכנהו בפירוש אלקירואני) בדונש בן לבראט. ועי״ע דברי הרמש״ש בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען סי׳ 36 והמחברים והספרים שמביא שם ומה שהוספתי ע״ז במחברתי Zur jüd.-arab. Litteratur ע׳ 47.

והנה חבר דונש עוד ספר אחד אשר על אדותו שוררת מבוכה גדולה והוא פירוש לספר יצירה אשר ייוחס לג׳ מחברים ושלשתם מבני קירואן, והם: ר׳ יצחק הישראלי, דונש בן תמים ורב יעקב ברב נסים, והמבוכה תגדל עוד ביותר כי בכ״י ברלין 78⁴ (והוא שהיה מקדם בידי רשד״ל) כתוב בתחלתו: דנש בן תמים הנקרא אסחק אל ישראלי, ובסופו: דונש בן תמים והוא הידוע יצחק אלאסראילי (עי׳ מונק שם ע׳ 44 ה׳ 1), ובאמת יש ידים מוכיחות כי ידי ר״י הישראלי הוללוהו אחרי שמביא פה את ספרו בידיעת השתן ומדבר ממנו בגוף ראשון (עי׳ למשל מה שהביא ר״ד קויפמאן ברעווי ה׳ 127: „וכבר פירשנו ענין זה בהקדמת ספרנו אשר חברנוהו בחכמת השתן וכו׳״; ובמהד׳ גראססבערג ע׳ ע״ד: „וכבר פירשנו זה בספר אשר חיברנו בשתן״) ולעמת זה נמצאהו מובא בו בגוף שלישי (עי׳ למשל מהד׳ גראססבערג ע׳ י״ז) ואת הספרים אשר אין כל ספק בהם כי חברם דונש מובאים בגוף ראשון (עי׳ לעיל ע״ד ספרו על השוואת הלשון העברית והערבית ועוד שאר הראיות אצל מונק עמוד 44 והלאה) ובאמת הרבה כ״י מתחילים בהמלות: „אמר אבוסהל דונש בן תמים״. עם זה לא נשתמר מן הפירוש גופו הערבי (מלבד חלק קטן, עי׳ בהערה) כ״א נוסחאות משונות מהתרגום העברי ארוכות וקצרות שנעשו ע״י מעתיקים שונים, והרוצה לעמוד על כל הענין בפרטו יעיין בחקירותיו של הרמש״ש בספרו על ההעתקות עמוד 394 והלאה. ועד אשר לא יתגלו דברים בלתי נודעים עד כה נוכרח לומר כי באמת חבר ר״י הישראלי פירוש לספר יצירה וכי הפירוש הזה נתנסח בנוסח חדש ע״י דונש שהיה תלמידו (ונמצא כיוצא בזה בהספרות הערבית) והוא השאיר בו הרבה דברים מגוף הפירוש הראשון אמנם שנה והוסיף גם הרבה דברים משלו וזה הנוסח החדש ג״כ עבר ע״י גלגולים שונים ונשתמר בעברית בנוסחאות משונות זו מזו [1]). על כל פנים יוצא מזה הפירוש כי חבר דונש עוד הרבה ספרים בחכמת התכונה המפורטים אצל מונק עמוד 51 והלאה ואצל רמש״ש בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען סי׳ 36. ועוד היתה ידו רב לו גם בחכמת הרפואה כמו שיאמר זה מפורש הספר הערבי אבן ביתר (עי׳ מונק ע׳ 55 ה׳ 1 ורמש״ש שם) וחבר בה ספר. ואת זמן חייו נוכל להקציב ממה שמספר בראש פירוש ס׳ יצירה (מהד׳ גראסבערג ע׳ י״ז) כי כשהיו באות אגרות מרב סעדיה והוא עדיין שוכן בפיתום אצל ר׳ יצחק הישראלי לקרואן הוא היה אז בן כ׳ שנה, ואחרי שידענו כי עזב רב סעדיה את ארץ מצרים

---

[1]) כל הכ״י ויהוסם זה לזה מפורטים אצל הרמש״ש בספרו על ההעתקות הנ״ל. ובתוך כך נדפסה הנוסחא הקצרה מכ״י אוקספורד 2250 ע״י גראסבערג בלונדון תרס״ב (והוא כתב על השער: „ספר יצירה . . . עם פירוש הרב הקדמון אבוסהל דונש בן תמים הוא ר׳ יצחק הישראלי וכו׳״; והוצאתו זאת מלאה שגיאות עד למכביר) ועוד נתגלה בגנזי הר״ד קויפמאן חלק קטן מהגוף הערבי (י״ל ע״י גולדציהר בהרעווי הצרפתית חלק נ״ב ע׳ 188 והלאה) שבמקצתו מתאים עם התרגום הערבי ובמקצתו לא יתאים. ועיי״ע בספרו של ניימארק, Geschichte der jüd. Philosophie des Mittelalters ח״א ע׳ 471 והלאה. — ועי״ד רב יעקב ברב נסים ויחוסו לפי׳ זה עי׳ לקמן סי׳ כ״ו.

עוד בשנת תרע״ה (והוא בן כ״ג) הנה נולד דונש כמעט באותו זמן שנולד בו גם רב סעדיה והוא שנת תרנ״ב.

טו) רב הלל.

ע׳ רב בהלול.

טז) הילל בר משה בן הלוי בר שלמה נ״ע.

כן יכנה עצמו אחד העדים החתומים תחת התעודה משנת תשצ״ב הניל בסי׳ ג׳. אבל אחרי כי המלות בן הלוי (ובפרט לפני בר שלמה) קשים להלמם לכן נראה כי יסומנו פה ב׳ אנשים ובמקום בן צ״ל איזה שם ויהיה א״כ הילל בר משה שם העד האחד ועוד . . . הלוי בר שלמה נ״ע שם העד השני, אבל אי אפשר להעמיד הדבר על מכונו.

יז) זיאד בן כלפון.

היה ביחד עם ר״י הישראלי רופא המושל הראשון מבני פאטמה הוא אלמהדי אבו מחמד עביד אללה בקירואן (מלך בשנות 934—909) ושניהם בארו להמושל הזה את סם המרפא גוז גנדם. ולפ״ד הרמש״ש היה בלי ספק יהודי (ע׳ בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען ע׳ 44 הערה 4 והספרים שציין שם) אבל מה שנודע ממנו הוא אך מעט.

יח) רב חושיאל ברב אלחנן.

על אדותו ידענו עד כה ע״פ הרוב רק מה שמספר ממנו הראב״ד בספר הקבלה היינו שהיה אחד מארבעת השבויים וכי נמכר ע״י השליש אבן רמאחץ „באפריקא אשר בחוף הים ומשם עלה אל מדינת אלקירואן שהיתה בימים ההם חזקה מכל מדינות ישמעאל שבארץ המערב ושם היה ר׳ חושיאל לראש ושם הוליד את רבנו חננאל בנו״ (מהד׳ נייבויער ע׳ 68). אולם עתה נדע כי לא כן הוא ואור חדש הופיע על פני כל ענין הד׳ שבויים בכלל ועל פני מהותו ותכונתו של ר׳ חושיאל בפרט ע״י מכתבו שערך לרב שמריה ברבי אלחנן ולרב אלחנן בנו (ע׳ לעיל סי׳ י׳—י״א) ושנתפרסם מהגניזה ע״י הרש״ז שעכטר במ״ע JQR חלק י״א ע׳ 643 והלאה. בתחלה נחזה מהמכתב הזה הכתוב בסגנון הפייטנים כי ברצונו הטוב נטש רב חושיאל את ארץ מולדתו וכי בא מארץ של נוצרים כי הלא כן יאמר בתוך שאר דבריו לרב שמריה: „כאשר הודעתיו כבר בכתבנו פעמים שלש וארבע כי יציאתנו מארץ מולדתנו לעבור להתגורר בארץ ישמעאל לא היה א״א (ר״ל אלא) בלתי על ראיית מגמת פני הרב . . . וכל אלו השנים שנתעכבנו בקירואן כבר הודעתיך בכתבנו על איזה דרך נתעכבנו ועוד היינו מתמהמהים על ביאת ר׳ אלחנן בננו . . . ותיקננו כל צרכינו . . . . וכראות כן בני קהל קירואן . . . . התחילו

דבר אלינו עבור עמדנו . . . . ויתננו בארץ גרותנו לחן ולחסד בעיניהם ובעיני המלכות וכו׳. מזה נראה כי יצא רב חושיאל מארצו ללכת למצרים לראות פני רב שמריה מיודעו אולם בעברו דרך עיר קירואן עכבוהו בני העיר הזאת וישאר שם אצלם עד יום מותו וייסד שם ישיבה גדולה ושם הוליד (מלבד בנו ר׳ אלחנן) עוד את בנו רבינו חננאל ומשם יצא שמו לתהלה על פני כל הארץ. גם בהשיר שערך ר׳ שמואל הנגיד לר׳ חושיאל (והוא נדפס בראשונה באוצר טוב תרל״ח ע׳ 68 ועוד הפעם בהרבה שינויים ע״י בראדי בהמאסף ברכת אברהם שי״ל לכבוד ברלינר ע׳ 11) יאמר לו: „ונטשת מדינתך ובאת וקבעת באפריקי ישיבות״ (עי׳ עוד רעווי מ״ז 140 וצפה״ב ו׳ 172 ה׳ 1) וכזה לא יאמר על איש אשר נלכד בשבי ונפדה במצות פדיון שבוים. ולכן נראה כי כל ענין ארבעת השבויים רק באגדה יסודו וכי רק לר׳ משה בן חנוך אירעו כל הדברים שמספר ממנו אחד מתלמידי תלמידיו הראב״ד בס׳ הקבלה כמו ששיער כבר הרש״ז שעכטר וכמו שיבוררו הדברים במ״א בארוכה.

ועיר הארץ אשר בא ממנה רב חושיאל היא בלי ספק איטליא (ולכן עבר דרך קירואן ברצותו לילך למצרים) ומשם הביא לנכון אתו קבלות רבות המתנגדות לתורות הגאונים והנמצאות בפירושי בנו רבינו חננאל (עי׳ בס׳ הסמוך) וזו היא אולי ג״כ הסבה שבעבורה עכבוהו בני קירואן אצלם ותחת שהורגלו עד עתה להיות רק עם מה שלמדום גאוני בבל הנה היתה עתה בידם תורה שלמה ומסוימת ואחזו בזה וגם מזה לא הניחו ידם. גם תלמידו רבינו נסים יאמר עליו בספר המפתח (מהדי גאלדענטהאל דף י״ג ע״א): „וזה המעשה בקבלה היא אצלי מרבי אדוננו הרב הקדוש רבינו חושיאל ראש בי רבנן ז״ל ולתחיה וגם מצאתי אותו בתשובות הגאונים כמו כן״. והנה קבלת ר׳ חושיאל להיד ותשובות הגאונים להוד. ונפלא הדבר כי בפירושי רבינו חננאל שנשארו לפליטה לא יזכר שם אביו אף פעם אחת[1]) ורק במה שהביא הערוך ערך כר ד: „. . . ואריה דהוה קשה הא לישני טובא . . . ואמר דפריש ליה אבוי חושיאל ז״ל הכי להאי לישנא וכו׳״. חוץ מזה הובא שמו עוד בס׳ האגור לר׳ שמואל אבן גאמע ע׳ אבאס („ורב הושיל [צ״ל חושיאל] הרב כתב מסוגיה [צ״ל בסוגיא] בהלכה הבכור נוטל פי שנים וכו׳״); במלחמות ה׳ להרמב״ן בס׳ החוכל („וכן בספרים המוגהים הבאים מספרד ומישיבתו של ר״ח ורבינו חושיאל אביו ז״ל מצאתי דלא גרסינן ליה וכו׳״) ובשבלי הלקט ח״ב כ״י (עי׳ רשימת הירש־פעלד מכ״י של ר״מ מונטיפיורי סי׳ 128). ועל גדלו של ר׳ חושיאל וחשיבותו יעיד גם מכתב התנחומים אשר שלח ר׳ שמואל הנגיד לרבינו חננאל לנחמו על מות אביו (נדפס בראשונה ע״י אבן ריש״ף בהשרון לכרמל שנה ח׳ עמוד 245 והלאה ועוד הפעם באוצר טוב תרל״ח ע׳ 64 ע״י ר״ד קויפמאן אשר ספח לו גם תרגום

---

[1]) כן לא יזכר פה שם רבינו נסים שהיה גם הוא תלמידו של רב חושיאל והיה א״כ לא לבד בן ארצו ובן דורו של רבינו חננאל כי אם גם חברו.

אשכנזי במאגאצין שנה הנ״ל ע׳ 68 והלאה. ועי״ע׳ באוצר טוב תרמ״ב ע׳ 2). שם יאמר ר׳ שמואל בתוך שאר דבריו על ר׳ חושיאל: אי גדול באפרקיתא (כן!) ושם לו ברקתי׳ ר״ל שנתפשט שמו בארצות רחוקות וכלם שתו עליו זר תהלה.

יט) רבינו חננאל ברב חושיאל.

את תולדותיו כתב בראשונה הרשי״ר בבכה״ע תקצ״ב ואחריו הר״א ברלינר בספרו האשכנזי מגדל חננאל (ומשאר החכמים שכתבו על אדותו יש להזכיר ביחוד את הרא״ה וויים בדור דור ודורשיו ח״ד ע׳ 265 והלאה; ועי״ע המחברים והספרים הנרשמים בערכו באנציקלופדיא האמיריקאנית ח״ו עמוד 205) ואמנם עתה בהגלות בדפוס חלק גדול מפירושיו לתלמוד יש לכתוב את תולדותיו מחדש אבל אין כאן המקום ולכן יהיו דברינו עליו מעטים בשגם כי אין חולק על גדלו וערכו והוא אחד מהמחברים המעטים אשר השאירו רושם גדול בספרות ישראל ודבריו ודעותיו כמעט שנזכרים תמיד. ונעיר רק במה שנוגע לזמנו כי התחיל לכתוב את פירושיו עוד בהיות רב האי גאון בחיים, היינו לפני שנת תשצ״ח (ע׳ למשל פירושו לשבת קט״ו א׳: „. . . וראינו שפירש בה רבינו האי הגאון נר ישראל יחיה ויפרח לעד וכו׳״; שם ק״כ א׳: „שני ספרקים . . . ושמענו שאומר הגאון נט׳ רח׳ דם תפנקי(?) שמלבישין בהם הידים עד האציל וכו׳״, עי׳ ערוך השלם ע׳ ספרק) וכי נמצאהו בחיים עוד בשנת תתי״ג (עי׳ פירושו לע״ז ט׳ א׳: „. . . כמו שנתינו זו שהיא שנת ד׳ אלפים ותתי״ג לעולם כשתסיר מהם ג׳ תמ״ח נשארו בידך אלף ושל״ה למלכות יון״; ועי׳ מגדל חננאל ע׳ VIII). ועתה נפרט את ספריו אשר חבר והם:

א) פירוש על התורה אבד ונשארו ממנו לקוטים רק בספרי זולתו אשר נלקטו לראשונה ע״י הרשי״ר בסוף תולדותיו וביתר שלמות ע״י הר״א ברלינר במגדל חננאל ע׳ 42—25[1]), ועל הרוב נשמרו דבריו בפי׳ רבנו בחיי על התורה. ועל תכונת פירושו זה עי׳ עוד דברי באכער במחברתו Abr. ibn Esra's Einleitung etc. עמוד 37.

ב) פירוש על ספר יחזקאל. גם ממנו נשארו רק שיורים אחדים להסימנים כ״ב—כ״ח בפירוש רבי מנחם ב״ר שמעון מפושקיירש (תלמידו של ר׳ יוסף קמחי) לספר זה ונלקטו לראשונה ע״י דוקעס בלטב״ל דעס אריענטס 1848 ע׳ 209 והלאה ומשם במגדל חננאל ע׳ 44—43, אמנם הלקוטים האלה נדפסו משובשים ואף לא נלקטו בשלמותם, וזה מקרוב נתקנו ונשלמו ע״י בארול במחברתו Menachem ben Simon aus Posquières (ברלין 1907) ע׳ 29 ה׳ 4 וע׳ 52—51. חוץ מזה

---

[1]) וי״ש להוסיף עוד מה שאיתא בארחות חיים ח״ב ה׳ פדיון בכורות סי׳ ג׳ (ע׳ 20): ור״ח ז״ל כתב בפירושי התורה שלו אביו אומר זה בני בכורי ואני מוזהר לפדותו שנאמר וכל בכור אדם בבניך תפדה״ עכ״ל. והוא מפירושו לפרשת שופטים י״ח ג׳, עי׳ מגדל חננאל ע׳ 42.

נוסף עוד במגדל חננאל שם (ע' 45—52) „פירוש מן המשכנה מרבנו חננאל" על יחזקאל מ' א'—מ"ג ח' ע"פ כ"י פריש סי' 192[1]).

ג) פירושים על התלמוד תלתא סידרי, היינו על הסדרים מועד נשים ונזיקין וחוץ מזה עוד על מסכת ברכות, חולין, בכורות ונדה (עי' צפה"ב חלק י' עמוד 141 ועוד שם ע' 152) ונשארו מהם רק למסכתות אלו שנדפסו בש"ס ד' ווילנא: לכל המסכתות מסדר מועד (מלבד למס' שקלים, ולמס' פסחים נדפס כבר לפני זה בפריש תרכ"ז) ומסדר נזיקין להמסכתות: בבא קמא (עד דף ל"ח), בבא מציעא (עד דף נ"ב), סנהדרין (עד דף צ'), שבועות, מכות (עד דף ט"ז, ונדפס כבר לפני זה ע"י הרד"צ האפמאן במגדל חננאל) ועבודה זרה (עד דף נ"ז)[2]). והפירושים לשאר מסכתות יזכרו בפירושיו הנשארים (עי' למשל לשבת ה' ב': ועיקרו באלו נערות וכבר פירשנוהו שם; שם ז' א': וכבר פירשנוה בברכות בפי' תפלת השחר; יומא ל"ז ב': וכבר פירשנוה בגטין, וכדומה; ועי"ע הציונים מפירוש מס' חולין בצפה"ב שם) וגם בפירושי זולתו. כן למשל יזכר פי' ברכות הרבה פעמים מר"י בן ברזילי בפירוש ספר יצירה ובס' השטרות; פירוש סוטה ברשימת ספרים ממאה הי"ג בצרוף עם פי' סוכה, תענית ור"ה (עי' JQR. י"ג ע' 54 סי' 61) וכדומה. כן יש להשוות הציונים הרבים שמביא קאהוט בחין הערך עמוד כ"ח והלאה (אשר אמנם יש להוסיף עליהם עוד הרבה מאד, כמו למשל לברכות מהחלק הנדפס מהראבי"ה אשר מזכירו כמעט בכל דף וכדומה).

ד) הלכות שהיטה שסדר ר"ח והלכות טרפות דר"ח, מזכירם המרדכי בפ"ג דחולין סי' תתקכ"ה וסי' תתקל (וכן יזכרו פסקי ר"ח על טרפות בראבי"ה סי' אלף פ"ט, עי' מונאטסשריפט 1885 ע' 560).

ה) תשובות. עי' תולדות ר"ח להרשי"ר הערה 34, ועל הנזכרים פה יש להוסיף עוד: ראבי"ה סי קצ"ז ואלף צ"ח (עי' מונאטסשריפט שם); כ"י אוקספורד 1101[2] (עי' המגיד 1874 נומר 5) וכן התשובות בקהלת שלמה סי' מ"א—מ"ג הם כפי הנראה לר"ח כמו ששער המו"ל הרש"א ווערטהיימער (אבל התשובות בד' ליק

---

[1]) כ"י אוקספורד 296 מכיל פירש"י לנביאים ובכ"ס שמואל כתוב בגליון: „ובפי' רבינו חננאל תירץ כי כאן כתוב איש חיל שולף חרב". האם נוכל ללמוד מזה כי פירש ר"ח גם את ס' שמואל?

[2]) אבל פי' הוריות אשר נדפס גם הוא בש"ס ד' ווילנא בשם הר"ח מיוחס לו בטעות ומחברו היה נקרא ר' ברוך כמו שאומר בדף ז' ב' (אמר ברוך קדמנו באור תנאין י"א וכו') ובדף י' א' (אמר ברוך ראיתי לכתוב [דברו] רב האי גאון זצ"ל וכו'). ומחברו היה, כפי הנראה מסגנון לשונו, אחד מהראשונים וידע לשון ערבית (כי באה בו מלה ערבית ללתעריף) ומביא פה את פירושיו ליבמות (דף י' א') ולסנהדרין (דף ד' ב'). ואולי הוא ר' ברוך בר' יצחק (אביו של ר"י בן ברוך אבן אלבאליא?) שחבר גם פירוש על מס' בכורות (עי' ברשימת הספרים שנדפסה מכ"י בהגניזה במע' JQR חלק י"ג ע' 54 סי' 39, ועי"ש בהערתי ע' 324) ושלפי דעת ר"ח מיכל (אור החיים ע' 293 סי' 625) הוא אולי אותו רבינו ברוך אשר נזכר הרבה פעמים בהעטור, ועד חזון למועד.

סי' קי—קי"ט נלקטו מפירושיו). ועיד התשובה המובאת בשו"ת הרשב"א ח"א סי' קס"ו עי' להלאה[1]).

עוד ייוחסו שני ספרים לר"ח ושניהם בטעות. האחד הוא סדר תפלה (עי' שי"ר הערה 35) ע"פ מה שמובא במרדכי ר"ה פ"ג סי' תשכ"ב, אבל במקום „סרור לר"ח" כמו שהוא בדפוסים צ"ל „סדור לר"ת" כמו שהוא בכ"י (עי' מונאטסשריפט 1878 ע' 38 ומגדל חננאל ע' XXI) והשני הוא ספר המקצעות, אבל פה המבוכה רבה מאד[2]). ובתחלה יש להעיר כי מביאים אותו רק חכמי אשכנז ממאה הי"ב והי"ג והראשון שמזכירו הוא הראב"ן (דף צ"ב ע"ב) ואחריו הראבי"ה נכדו[3]), בעל הפירוש מס' תמיד המיוחס להראב"ד שהוא ר' ברוך בר' יצחק בע"ס התרומה (עי' במחברתו של ר"א עפשטיין מס' יחוסי תנאים ואמוראים ע' 16), רבינו יצחק מווינא בספרו אור זרוע (ואצלו נשמרו רוב הלקוטים מספר זה), ר' דוד בר' שאלתיאל תלמידו של הראבי"ה (בתשו' ר"ח אור זרוע סי' רכ"א), מהר"ם בר ברוך, רבנו מרדכי בר הלל ובעל ספר האסופות שהיה גם הוא מאשכנז (עי' גראסס במגאגאצין י' 65)[4]) ומהם ייחסוהו לרבינו חננאל רק שלשה מחברים, והם הראבי"ה (סי' תתק"כ, תתקכ"ג, תתקל"א ותתקי"ם), המרדכי (יבמות פי"ד סי' נ' ושבועות פ"ג סי' אלף ק"ג) ובעל ספר האסופות[5]). אבל לעמת זה מצאנו את הר"ח במחלוקת עם ספר המקצעות כמו שהעיר ע"ז הרשי"ר בהערה 36 (אשר אמנם יש להוסיף עוד הרבה דוגמאות על

---

[1]) התשובה בשבלי הלקט ה"ב כ"י סי' מ"ה שנדפסה במגדל חננאל ע' XIX ע"ד הנח להם לישראל [מוטב] שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין תמצא בין תשובות רש"י בחפ"ש כמוגים אות ז' ונראה כי נתיחסה בטעות לר"ח כי רוח רש"י מרחף עליה.

[2]) ועי' מה שכתבו ע"ד ס' המקצעות צונץ בהמזכיר ח' 21 ; גראסס במונאטסשריפט 1885 ע' 560 ; ברלינר במגדל חננאל ע' XX ורא"ה וויס בדדו"ד ח"ד ע' 274.

[3]) המקומות שהובאו בהראבי"ה מספר המקצועות וספר חפין (עי' לקמן סי' כ"א) נסמנו מגראסס שם ונעתקו בשבילי מכ"י שזח"ה (ועתה בבהמ"ד בלונדון, עי' רשימת הירשפעלד סי' 115) ע"י ידידי הר"א ביכלער, ראש בהמ"ד הנ"ל, והנני נותן לו את תודתי בזה.

[4]) הנה מצאנו את ס' המקצועות מובא עוד ממחברים שונים אבל כלם שאבו את דבריהם לא ממקורו הראשון, כמו למשל בעל הגהות מיימוניות (ה' גירושין פ"ט סי' א' וה' טוען פ"א סי' ז) שלקח את דבריו מהראב"ן והראבי"ה ; בעל הגהות אשרי (גטין פ"ג סי' ג') שלקחם מהמרדכי והרקאנטי סי' תס"ג שהיו לו למקור דברי האור זרוע פסקי ב"ק סי' שכ"ז.

[5]) גראסס (מאגאצין י' 68) מביא אמנם מקובץ זה : בספר המקצועות של רבינו, אמנם בגוף הכ"י איתא (כפי שהעתיק למעני הר"א ביכלער) : בספר המקצועות של רבי' חננאל. — והנה הרשי"ר מביא עוד בשם ס' שה"ג ממרדכי כתובות פ"ח סי' קע"ח : ובס' המקצועות פסק ר"ח, אבל בדפוס ריווא דטינטו שהיה לנגד עיני וש"ל פיהו צייינתי פה את הסימנים דמרדכי (ושם הוא סי' רמ"ח) הסרה מלת ר"ח. — עוד יש להעיר כי באור זרוע ח"ג פסקי ב"מ סי' רע"ה כתוב : ושוב מצא כן בהדיא בס' המנוי שעשה ר"ה, ולפ"ד וועללעש (מונאטסשריפט 1904 ע' 370) צ"ל פה בספר המקצועות, אבל גם מפה אין ראיה כי האור זרוע הלא מביא פה דברי זולתו כמו שהעתיק גם בח"א סי' תרט"ו את דברי הראבי"ה המיחס את ס' המקצועות להר"ח, עי' בסמוך.

דבריו) וגם נחוה את ספר המקצעות מביא דברים בשם ר״ח. עי׳ למשל באור זרוע ח״א סי׳ ע״ט: „בספר המקצעות. וששאלת לענין נט״י וברכת נט״י אימתי . . . כך ראינו לרבותינו שמברכין כשנטל השמש מים על ידיו . . . וכן פי׳ רבי׳ חננאל בר חושיאל וצ״ל . . . עכ״ל ספר המקצעות״. כן אין להוציא דבר ברור ע״ד סדורו ותוכנו כי פעם מצאנו אותו מסודר ע״פ סדר המסכתות (עי׳ ראבי״ה סי׳ תתק״כ: וכן פסק בספר המקצעות דר״ח בפ״ב ביבמות; ומזה כפי הנראה באור זרוע ח״א סי׳ תרט״ו) ופעם על פי הלכות (אור זרוע ח״א סי׳ תרל״ט: ובספר המקצעות בהלכות יבום וחליצה כתוב וכו׳). ובדבר תוכנו כבר העיר הרש״ר שמובאים ממנו דינים בכל ענין, ויש להוסיף ע״ז רק שעל הרוב היה כולל ענינים בדיני אישות (אסורי ביאה, יבום וחליצה, כתובה וגטין וכדומה) ועוד בדיני נזיקין ודיני שלי ושלך, וכן כי נכללו בו הרבה מאד מתשובות הגאונים ומדבריהם (עי׳ למשל אור זרוע ח״א סי׳ קט״ז, תר״ו, תר״ס, תרמ״ג, תרמ״ו, תרמ״ז, תרס״ה, תשמ״ה; ח״ב סי׳ ט״ו, ש״ס, שמ״ז, שע״ג, ש״צ; ח״ג פסקי ב״ס סי׳ ע״נ). מכל אלה נראה כי לא יצא הספר מידי ר״ח וכי לא נודע אלא באשכנז מימי הראב״ן ואילך וקשה לברר על מה זה יסדו המחברים את דבריהם המייחסים אותו להר״ח, ואולי יש הוכחה להשערת ר״י דירינבורג (עי׳ מאגאצין ג׳ 172) כי נסדר הספר הזה ע״פ פירושי הר״ח לתלמוד כמו שנסדרו פסקי תוספות ע״פ התוספות. על כל פנים קרוב הדבר שנסדר באשכנז כי רק שם (וגם בצרפת) מצאנו כנויים דומים באלו לתאר בהם ספרי הלכה, כמו: ספר הפרדס, ספר האורה, ספר הישר, ספר העטור, ספר האשכול, ספר התרומה, ספר החכמה וכדומה.

נחזור עתה לפירושיו ונאמר כי הר״ח היה הראשון אשר כתב פירושים לרובו של התלמוד במלא מובן המלה, כי לפניו מצאנו רק פירושי מלים ופירושים קצרים (כמו שחברו למשל הגאונים רב שרירא ורב האיי; ורב סעדיה כנראה שגם הוא חיבר פירושים לש״ס, לעמת מה שכתבתי במחברתי על רב דוסא ברס״ג ע׳ 11, ויבורר הדבר במ״א) או חבורים אשר מגמתם להקל את הבנת התלמוד כמו ספר המפתח של בן ארצו הכביר ממנו לימים הוא רבינו נסים. ואת תכונת פירושיו כבר תאר יפה הרא״ה וויים בדרו״ד ח״ד ע׳ 269 והלאה ונזכיר כאן רק מה שהעידו על הר״ח שכל דבריו דברי קבלה מהגאונים, ובאמת תכלית פעולתו היתה בזה שהיה מלקט הרבה מדברי הבאים לפניו ומדברי הגאונים ומסדר על פיהם את פירושיו. ולא לבד בפירושיו לתלמוד עשה כזה כ״א גם בפירושיו למקרא אשר גם פה לפעמים שהוא מעתיק את דברי הרס״ג ואת דברי ר״ש בן חפני כמעט מלה במלה[1]). ואחרי אשר ידע ר״ח ג״כ שפת ערבית, אף כי כתב את כל חבוריו רק בעברית[2]), הנה תהיה פעולתו קרובה לפעולת הקמחים על שדה דקדוק

[1]) כן העתיק למשל את פירושו לבראשית נ׳ י׳ כמעט אות באות מפירוש ר״ש בן חפני (עי׳ רא״א הרכבי בזכרון לראשונים ח״ג ע׳ 7 והערה 124) ואת פירושו לשמות י״ב ב׳ יסד על דברי הרס״ג (עי׳ מונאטסשריפט חלק מ״א ע׳ 209 הערה 1).

[2]) בתשובות הרשב״א ח״א סי׳ אלף קס״ו יאמר השואל כי יש לו תשובה מהרב רבינו

הלשון ובאורי כהיק במדינת פרובינצא. ואמנם אף כי סמך הר״ח עצמו על דברי הגאונים ומכנם בפירושיו, ובפרט את רב האי גאון אשר היה לו לאחד המקורות היותר נכברים[1], הנה מצאנו בכל זאת אצלו בהרבה מקומות קבלות המתנגדות לקבלות הגאונים והם אשר באו לו בלי ספק מאביו שהביאם עמו מאיטליא (עי׳ דדו״ד שם ובעקבותיו הלך אף שאינו מזכירו כ״א לגנאי בעל דורות הראשונים ח״ג דף קמ״ז והלאה). כן מצאנו בפירושי הר״ח מלבד פירושי מלים בערבית ופרסית שנלקטו ברובם מדברי הגאונים עוד הרבה מאד בלשון יונית (וכבר העיר ע״ז גם הרשי״ר) אשר הגאונים לא ידעוה כמו שיאמרו זה מפורש בהרבה מקומות[2]) וגם אלו באו לו לנכון מאביו שהיה מאיטליא הדרומית אשר שם נתפשטה הלשון היונית במדה יתרה והיה גם מזה ראיה על ארץ מחצבתו של ר׳ חושיאל.

כ) חנניה בר ברכיה.

עי׳ רב אלחנן ברב חושיאל.

כא) רב חפץ בר יצליח.

את החכם הזה הורגלנו לחשוב בין אנשי קירואן ע״פ צונץ בהערותיו לפירוש רבי תנחום ירושלמי ע״ס שופטים מהד׳ האארבריקער ע׳ 53 והסכימו לו רוב החכמים ולאחרונה הרמש״ש בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען סי׳ 62 (ועי׳ מה שהעירותי ע״ז במחברתי Zur jüd.-arab. Litteratur ע׳ 54). וכל הוכחותיו של צונץ הן מזה כי רב חפץ נקרא בשם אלוף או ראש כלה וכי כנראה אליו כיון רב

חננאל ז״ל בלשון ערבית בפי׳ שאין חוששין לעדות פסולי דרבנן בגירושין, וע״ז יענהו הרשב״א: „ומה שאמרת שיש בידכם תשובה מהגאון רב חננאל ז״ל . . . . אותה תשובה לא ראינוה ולא שמענוה ולא הגיעה לידינו מעולם ואין אנו יודעין אם הרב ז״ל חתום עליה וכו׳״.

[1]) הגאונים שיזכרו בפירושי ר״ח הנשארים הם: מר יהודה „דהוא מדרבנן קשישי ראשונים״ (שבת ק״ח א׳); רב צמח (מגלה ה׳ ב׳); רב סעדיה (שבת פ״ה ב׳) ועוד גאונים בסתב. את רב האי הוא מזכיר בשמו במקומות אלו: שבת ע״ט א׳ וקט״ו א׳; פסחים כ״א א׳; מגלה ה׳ א׳; סוכה ל״ז ב׳; שבועות מ״ו ב׳ ומ״ח ב׳. אמנם יותר מזה הוא מכנהו בשם גאון סתם ה״ה: שבת ק״כ ב׳ וקמ״ח ב׳; מ״ק י״ד א׳; סוכה ח׳ א׳; תענית כ״ב ב׳ ול׳ א׳; ב״ק י״ג ב׳; ב״מ מ״ח א׳ ונ ב׳; סנהדרין כ״ה ב׳ ול״ג ב׳; ע״ז י״ט ב׳, ואין כל ספק כי בכל המקומות האלה הכונה לרב האי. ונפלא הדבר כי לא מצאנו תשובה מרב האי לרב חננאל ואף כי איתא בפירושו לסוכה ל״ז ב׳: „וכן קבלנו מרבינו האי ז״ל״, אבל גם פה הכונה לנכון כי קבל זאת מפי ספריו וכתביו אבל לא מפיו ממש או מתשובותיו אשר ערך אליו.

[2]) אפפס הרא״א הרכבי בזכרון לראשונים ד׳ 374. והנה בפירוש לסדר טהרות לרב האי מצאנו בהרבה מקומות שיאמר הגאון „לשון יוני הוא״ (עי׳ למשל כלים ב׳ ו׳; ג׳ ח׳; ט״ו ב׳, ה׳; ט״ז ד׳, ז׳; כ״ו ג׳; כ״ח ז׳; כ״ט א׳) ומהם גם פירושים שנראה מהם כאלו ידע רב האי את הוראת המלה ביונית על בוריה. עי׳ למשל שם ט״ז ד׳: „קטבוליה פי׳ עור של מעלה קורין אותן (צ״ל אותו) בל׳ יוני אנבולי ושהוא למטה קורין אותו קטבולי״ (ומזה בערוך ע׳ קטבל), ואולי שמע כזה מפי התלמידים היונים שהיו מצויים לפניו (עי׳ זכרון לראשונים שם סי׳ רכ״ה).

האי גאון בתשובתו בתמים דעים בסי' קי"ט השלוחה לקירואן באמרו שם כי כבר דבר מזה בתשובתו להאלוף (ועי"ז סמך גם הרמש"ש באמרו כי החליף רב חפץ מכתבים עם רה"ג) אבל כבר ראינו למעלה סי' י"ב כי כיון פה רב האי להאלוף רב יעקב ברב נסים (עי' ג"כ למטה סי' כ"ו). דעת הרשי"ר (קבוצת חכמים 52 וישרון ח' 57) היא כי היה רב חפץ מירושלם וזה בעבור שיתכנה (אצל הפרחון) גם בשם ראש ישיבה והכנוי הזה מצאנוהו בא"י[1]) למשל בשאלת רב משלם אשר „שאל את פי ראש ישיבה בירושלים" (והתשובה עליה היא בפרדס דף מ"א ע"ד). אמנם אחרי שחבר רב חפץ (כמו שנחזה למטה) את ספרו בערבית קשה לומר כי היה מא"י כי משם לא באו אלינו ספרי הלכה בערבית, ומה גם כי עתה ידענו מי הוא זה ראש הישיבה שבירושלים אשר שאל ממנו ר' משלם בר' משה בר' איתיאל ממגנצא (עי' לעיל סי' ח') והוא ר' אליהו הכהן ואתו עמו בנו ר' אביתר הכהן בעל מגלת אביתר שהיה אז אב"ד. דעת פירסט (לטכ"ל ד' אריענטס י' 110; ועי"ש עוד ע' 247) היא כי היה רב חפץ מבבל וזה בעבור שנתכנה בשם אלוף או ראש כלה, אבל הלא ראינו למעלה (סי' ד' הערה 2) כי ניתן תאר הכבוד הזה מגאוני בבל גם לחכמי ארצות אחרות. ומה שמסכסך הדבר עוד יותר הוא כי גם את השם חפץ גם את השם יצליח לא מצאנוהו יותר בספרות ישראל והשם חפץ הוא כנראה השם הערבי حفص. והנה מצאנו סופר ערבי אחד ושמו חפץ בן בר̈ אלקוטי אשר העתיק ס' תהלים לערבית בחרוזים (ואולי העתיק גם ספר בראשית, עי' חדשים גם ישנים ז' 14) ואשר באו ממנו גם אמרי מוסר אצל ר"ש בן גבירול בספר תקון מדות הנפש ואשר הרבה מהחכמים יחשבוהו לסופר נוצרי, אבל לפי דעת הרמש"ש (בספרו הנ"ל סי' 66 ועי"ש בהוספות ע' 342) אפשר ואפשר הדבר כי היה יהודי וכי הוא אחד עם רב חפץ בן יצליח שלנו (ויהיה א"כ יצליח תרגומו העברי של השם בר). מכל מה שאמרנו עד כה הנה יחזה הקורא כי ארץ מולדתו של רב חפץ עודנה מוטלת בספק ומי יודע אם לא היה מספרד אחרי כי המחברים היותר קדמונים אשר יזכירוהו הם חכמי ספרד (כמו ר' יונה בן גנאח, ר' יהודה בן בלעם, ר' בחיי בן פקודה ר' יהודה בן ברזילי וכדומה)[2]), עכ"פ חי במדינה ששם חברו היהודים את ספריהם בערבית וחי בזמן אחרוני הגאונים, וזה ממה שמצאנוהו מתואר בתאר אלוף ממה שמראה כי עמדו אז עדיין ישיבות בבל על תלן וממה שהמחבר היותר קרום

---

[1]) לו היתה הראיה הזאת מכריעה את הכף כי אז יכולנו להביא סיוע חדש מזה שגם בן מאיר יכונה פעמים הרבה גם מאוהביו גם ממתנגדיו בשם „ראש ישיבה" סתם (עי' במחברתי Schechters Saadyana ע' 9). אבל אין כל ספק כי לא היה רב חפץ מירושלים. ויש להעיר כי מצאנו את הכנוי ראש ישיבה גם באיטליא הדרומית בספר יוחסין של אחימעץ (מהד' נייבויער ע' 113 שורה 27).

[2]) ונפלא הדבר כי גם את חפץ בן בר אלקוטי יביאו כפי הנודע עד עתה רק חכמי ישראל בספרד והם: ר' שלמה בן גבירול, ר' משה בן גקטילה, ר' יהודה בן בלעם ור' משה בן עזרא, עי' רמש"ש שם.

שמזכירהו הוא ר׳ יונה בן גנאח, בן דורו הצעיר של׳ רב האי גאון. והנה אחרי כי רוב החכמים יחשבוהו לבן עיר קירואן הזכרתיו גם אנכי פה והאלהים הוא היודע!

והנה חבר רב חפץ ספר מצות בערבית הנקרא בשם „כתאב אלשראיע״ ויזכירוהו בשמו מחברים אלו: ר׳ יונה בן גנאח בס׳ השרשים ש׳ אשר (וראית פי כתאב אלשראיע לחפץ), כסת (מן כתאב אלשראיע לחפץ ז״ל), כרר (והכדׂא פסר פיה חפץ פי כתאב אלשראיע), כרכב (קאל חפץ פי כתאב אלשראיע) וראה (ועלי הדׂא אלקול עול חפץ ראש כלא רחמה אללה עליה פי כתאבה פי אלשראיע), ועוד מבלי הזכרת שם ספרו: בחבורו למע 15 (רקמה 20) בחשבו שם את חפץ ראש כלא בין אנשי הפתרון מיד אחרי אחרוני הגאונים רב סעדיה ורב שרירא ורב האי ור״ש בן חפני וגם בס׳ השרשים ש׳ עמר וש׳ קצע (ומזה במחברת הערוך לר״ש פרחון אשר יכנהו בשם „רבינו חפץ סני נהור ראש ישיבה״ ונראה מזה שהיו לפניו עוד מקורות אחרים, ועי׳ בס׳ השרשים לרד״ק ש׳ קצע)[1]; ר׳ יהודה בן בלעם בפי׳ לדברים ל׳ ב׳ (מהד׳ פוכס ע׳ XXII: . . . . ואנמא קלת הדׂא לאני ראית רב חפץ נ״ע קד אדכׂל ושבת עד ה׳ אלהיך פי גמלה עדד אלשראיע פי אול פצל מן כתאבה אלךׂ) ולשופטים כ׳ כ״ח (כמהדורתי ע׳ 24, ומשם לקחום ר״ת ירושלמי בפירושו ור״א בן שלמה מתימן בלקוטיו, ע״ש בהערתי) ועוד מבלי הזכרת שם ספרו בפירושו לבמדבר ד׳ ז׳ (מהד׳ פוכס ע׳ III) ובס׳ התגנים ש׳ חרש (בלטביל ד׳ אריענט ח׳ 860); רבינו בחיי בן פקודה בהקדמתו לחובת הלבבות (והוא המחבר היחידי אשר יזכיר את שם אביו יצליח; ואת הנוסח הערבי ראה אצל מונק במחברתו הצרפתית על ר׳ יונה ע׳ 198). ועוד יזכיר את שם הספר מבלי שם מחברו (כפי שהטיב לראות הרשייר) הרמב״ם בספר המצות שלו ב׳ פעמים, הפעם האחת בהקדמתו והיא במהד׳ בלאך ע׳ 5 (צאחב כתאב אלשראיע אלמשהור; וכי הכונה פה לרב חפץ נראה ממה שיתאימו פה דברי הרמב״ם עם מה שמביא בשמו ר״י בן בלעם בפירושו לדברים הנ״ל) והשנית בשרש י״ד (מהד׳ בלאך ע׳ 55) ששם איתא: . . . . חתי אן צאחב כתאב אלשראיע צרח בדׂלך וקאל פי אול פצל... הדׂא נצה אלךׂ״ (והנה גם הוא הביא כמו ר״י בן בלעם את השער הראשון מן הספר המצות; ועי״ע פאר הדור סי׳ ק״מ וסי׳ קמ״ב שבמקים הראשון יכנהו הרמב״ם בשם כותב הדינין רב חפץ ז״ל ובהשני יאמר כי טעותיו בפ׳ המשנה נובעות מהמשכו אחרי דברי הגאונים כמו רבינו נסים ז״ל במגלת סתרים ורב חפץ נ״ע בספר המצות וזולתם). חוץ מזה גדול מספר המחברים אשר יזכירו דברים בשם רב חפץ סתם מבלי קרוא עליהם את שם ספרו, והם (מלבד הנקובים למעלה): הר״יצ גיאת ה׳ יה״כ (שערי שמחה דף ס״ג ע״א) וה׳ לולב (שם דף ק״ג ע״א); הרי״ף בשו״ת סי׳ קי״ט אשר יכנהו בשם חפץ אלוף (ומזה בפסקי רקאנטי סי׳ שפ״ז); הר״י בן ברזילי בפירוש ספר יצירה ע׳ 55, מאמר ארוך המתחיל: „וכתב אחד מן המתחברים שהעתיק מדברי חפץ אלוף ז״ל לאלו שתי המצות (ר״ל

[1] את דברי הרד״ק אלו הביא גם הר״א מששער אריה בשלטי הגבורים פרק פ״ג דף פ״ז ע״ד.

מצות וידעת היום והשבות אל לבבך ומצות שמע ישראל) בתחלת חבוריו ואלו תורף דבריו וכו'" (עי' לעיל מ"ש מהרי"י בן בלעם, ועל חשיבות דברי רב חפץ אלו והשפעתם על רבינו בחיי עי' דברי ר"ד קויפמאן בהערותיו שם ע' 335); ר' שמואל אבן גאמע בה' שחיטה בערבית (עי' מ"ע לראג ח"ב 77); בעל העטור אות גט חליצה (ד' ויניציא דף נ"ז ע"ב; ד' לבוב ח"א דף ל"ב ע"ב, והוא קוראהו בשם מר רב חפץ גאון); סמ"ג מ"ע מ"ח (ובספר הפץ כתוב שכך היה נוהג מר חפץ גאון וכו'); ר' שמואל בן שלמה בתשו' מהר"מ ב"ב ד' פראג ס' ר"נ ועוד מה שהעתיק בעל מעשה רוקח מביאור על הרמבים שנמצא במצרים להל' שבת (דף ו' בלתי מסומן בס"פ, ושם הדברים בערבית). והנה מכל הציונים האלו קשה לעמוד בדיוק על תכונתו ומהותו של ספר המצות לרב חפץ, אבל זה נראה כי היה חלוק לשערים, כי היה כולל גם עניני דת ומחקר, כי אסף בחבוריו גם קצת ממצות דרבנן אבל לא את כלם, כי באו בו גם פירושי מלים וענינים מבה"ק וכדומה (ועי' דברי הר"ם בלאך בההעוזי הצרפתית ח"ה ע' 38). וחשיבותו תגדל עוד ביותר כי היה זה ספר המצות הראשון שנתחבר בערבית מחוץ לישיבות הגאונים ושהיה כ"כ עשיר בתכנו.

עוד בא אלינו „תפסיר אלאלפאט" מפיטום הקטרת לרב חפץ ז"ל" אשר נכנס לתוך פירוש התורה לר' יהודה בן בלעם[1]) ואשר נדפס ע"פ כ"י די רוסי 327 בבית נכות ההלכות להה"מ הורוויץ ח"ב ע' 63 (ונמצא גם בעברית בכ"י אוקספורד 2343 דף ס"ב, עי' רמש"ש בספרו הנ"ל ע' 107) וכנראה היה גם זה כתוב בספר המצות שלו כי לא נודע ממנו ספר זולתו[2]).

והנה מצאנו אצל חכמי אשכנז וצרפת, ג"כ מהראבין ואילך, שמביאים דברים מספר חפץ (עי' תולדות ר"ח לרשי"ר הערה 36) ומהם מי שמביאים אותם בסתם (והם הרוב), מהם שמביאים את דבריו בנגוד לדברי רבינו חננאל ומהם מי שמיחסים אותו לרבינו חננאל, כמו למשל הרי"ם ב"ב בתשובותיו ד' קרימונא סי' קנ"ו (ר"ח פסק כן בפירושיו ובספר חפץ); בעל הגהות מיימוניות (סוף ספר אהבה בסדר תפלה אות ד', ה' שכנים פ"ג אות ה'; אמנם עיין בה' אישות פי"ד אות ל' ששם איתא: וכן כתב בה"ג ובפר"ח ובדברי ר"י אלפס ובספר חפץ), בעל הסמיק סי' פ"א (רבינו חננאל פסק בספר חפץ) ור' שמשון בר צדוק בתשב"ץ סי' תי"ב (ר"ח פסק בספר

[1]) בכ"י התפסיר הזה כתוב: "ושרח הדה אלאל פוט (צ"ל אלאלפאט) מאבור (צ"ל מאבֹיר), מן כאתב (צ"ל כתאב) אלתרגיה תאליף (צ"ל תאליף) לר' יהודה בן בלעם רצי אללה ענה". ונודע שכן נקרא פי' התורה לר' בן בלעם בשם כתאב אלתרגיה. וגוף הפירוש בבית נכות ההלכות משובש מאד לנכון מפאת שלא הבין המו"ל את לשונו הערבי.

[2]) בכ"י מתגניזה בקמבּרידש (סי' Ar. T.-S. 53) הכולל רשימת ספרים ישנים עבריים וערביים מצאתי רשום בדף א' ע"א שורה י"ב "אלפאץ (ר"ל אלפאט) גדולת (בן!) לחפץ" ר"ל פירוש מלים של הלכות גדולות. האם הוא לרב חפץ שלנו? (ויש להעיר כי ספר מלים כזה יזכר עוד בשתי רשימות דומות לזאת שלפנינו: עי' JQR י"ג 326 סי' 45). חוץ מזה מצאתי ברשימה הנ"ל ע"ב שורה כ' "חפץ שראיעי" והוא בלי ספק ספר המצות של רב חפץ בן יצליח.

חפץ). אמנם במה שנוגע לכל אלו כבר העיר לנכון הר״י רייפמאן (בלטב״ל ד׳ אריענטס חלק י״ב ע׳ 617) כי היה שם המחבר ר״ח ר״ל רב חפץ (ונתכנה הספר ע״ש מחברו כמו ס׳ מרדכי) ונשתבש לרבינו חננאל. ובמה שנוגע לתוכנו הנה נמצא בו פה ושם גם ענינים מדיני תפלה, או״ה ונדר אבל על הרוב היה כולל עניני אישות, דיני נזיקין וחבלות, דיינין ועדות, ירושה וקנין ושאר דיני שלי ושלך. והנה עלה בדעת הרבה מהחכמים לומר כי הוא זה ספר המצות של רב חפץ בר יצליה שנעתק לעברית אבל אם באנו להשוות השיורים שנשארו מספר המצות (שציינתים לעיל) ואותם שבאו בשם ספר חפץ[1]) נראה כי שונים הם זה מזה כּרוחם ומהותם מן הקצה אל הקצה ומה גם כי באו בספר חפץ עצמו דברים בשם מר חפץ גאון (עי׳ מה שהבאתי לעיל בשם הסמ״ג) ולכן קשה כעת להחליט הדבר, אבל נעיר רק כי ברשימת ספרים בכ״י אחד בפ״ב יוכר ג״כ „גז מן כתאב חפץ" (עי׳ הרכבי במ״ע Jüdisches Literaturblatt 1878 ע׳ 43, ואמנם אח״כ נמחקו המלים כי בהוצאת באכער מרשימה זו ברעווי ל״ב 127 חסרים כבר דברים אלו).

לאחרונה נעיר עוד כי הרי״מ פריימאן כתב על שער ספר והזהיר שהו״ל „יסדו מר חפץ אלוף ז״ל" ואף כי בעצמו חזר בו מדעתו בהקדמתו לח״ב בכל זאת השאיר גם בחלק זה את המלים האלו על השער. ואמנם כי הדברים האלה הם מבלי כל יסוד עיין ע״ז בהמקומות שרשם הרמש״ש בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען סי׳ 62 הערה 2.

כב) רב יהודה ברב יוסף.

יתואר גם בשם ראש כלה וגם בשם אלוף (והם תארים נרדפים) ועוד בשם ריש סידרא (ר״ל ראש הסדר, ועמד א״כ בראש איזה ישיבה; ועי׳ לעיל סי׳ ד׳). הוא חי בימי רב שרירא גאון ורב האי בנו אשר השיבו לו הרבה תשובות ובקצתן נשמרה שנת התשובה כמו בסוף הקבוצה בזכרון לראשונים סי׳ תל״ד—תמ״ב: אלף ושי״ח (= ד״א תשנ״ז); בקבוצת חכמים ע׳ 106: אלף שכ״ב (= ד״א תשע״א),

---

[1]) המחברים המביאים דברים בשם ספר חפץ הם (מלבד הנזכרים עד פה): הראב״ן (סי׳ ל׳ ודף קט״ו ע״ג); הראבי״ה (עי׳ גראסס מונאטסשריפט 1885 ע׳ 561); ר״י מווינא בספרו אור זרוע (ח״א סי׳ תרט״ו; ח״ג פסקי ב״ק סי׳ רפ״א, רפ״ד, ש״ע, ש״פ ושפ״א; ב״מ סי׳ ל״ח; ב״ב סי׳ ע״ו, ע״ח, ק״י וקי״ב. ויש להעיר כי בב״ב סי׳ ע״ו וסי׳ ע״ח כתוב: ובספר גאונים הנקרא ספר חפץ ומזה נראה כי נקרא חפץ גם בשם ס׳ הגאונים; והנה מצאנו עוד ב״פ בס׳ אור זרוע מובא ס׳ הגאונים סתם והם בח״א סי׳ שס״ז וסי׳ תקל״א. ועי׳ דברי וועללעש במונאטסשריפט 1904 ע׳ 370); מהר״ם ב״ב עוד בתשובות ד׳ קרימונה סי׳ רל״ב, ד׳ פראג סי׳ תתנ״ב וד׳ לבוב סי׳ שי״ח; תוספות ב״מ ד׳ ע״א ד״ה ורב ששת; מרדכי יבמות ריש פ״ב סי׳ ו׳—ז׳, כתובות פ״י סי׳ שמ״ח ופי״ב סי׳ שפ״ג, קדושין פ״א סי׳ תשמ״א ותשמ״ב, סנהדרין פ״ג סי׳ תתקנ״ד ומכות פ״א סי׳ אלף י׳ (כל הסימנים נרשמו ע״פ ד׳ ריווא דטרנטו); הגהות מרדכי יבמות פ״י סי׳ תש״פ—תשפ״א; הגהות מיימוניות עוד ה׳ טוען פ״ד סי׳ א׳ וה׳ עדות פי״א סי׳ ג׳; תשב״ץ עוד סי׳ תקס״ט.

ובקצתן נשמטה כמו בזכרון לראשונים סי׳ ריז—רי״ח. ועוד נשמרו מלבד זה תשובות אחדות בכ״י, והם: באוקספורד סי׳ 2680[16], תחלתן: „ואתה נכבדינו מר׳ ורב׳ יהודה ראש כלה נט׳ רח׳ דשאלת אילין שאילתא״; שם 2669[2] והיא אגרת שלוחה אל „יהודה אלוף וריש סידרא״, אשר בלי ספק הכונה פה אל רב יהודה שלנו; ועוד ברשימה לתה״ג שנדפסה מכ״י בהגניזה במ״ע JQR י״ח 440 ושם איתא: „אלדרג אלתאסע שאלות מרב יהודה בן רב יוסף לרבינו האיי גאון זצ״ל״ ונשמרה רק רשימת י׳ תשובות הראשונות אשר הראשונה מהן היא אותה שבזכרון לראשונים סי׳ ר״ז. ונזכר עוד בשם „רבנא יהודה ראש כלה״ גם במכתב רב חושיאל לרב שמריה שורה ס״ט. ועי״ע במ״ע JQR י״ז 168 ה׳ 3.

כג) רב יהודה ברב שאול.

שאל שאלות מרב נטרונאי ברב הילאי גאון והיה א״כ בימיו, עי׳ אור זרוע ח״ב סי׳ תכ״ב (דף קע״א ע״ב) וז״ל: „וכספר בשר על גבי גחלים בתשובת רב נטרונאי בר הילאי שהשיב לרבנא נתן בריה דרבנא חנניה ולרבנא יהודה בריה דרבנא שאול כתוב וששאלתם נהגו רבנן למיעבד מעמד ומושב או לא וכו׳״ (עי׳ צפה״ב י׳ 179). ואחרי שנזכר ביחד עם רב נתן ברב חנניה שהיה מקירואן (עי׳ לקמן סי׳ ל״ט) הנה אין כל ספק כי היה גם רב יהודה בן העיר הזאת. וזה יוצא ג״כ מדברי הר״מ ב״ב בשערי תשובות מהד׳ בלאך סי׳ צ״ט (ע׳ 193): „כי הקרה השם לפני ובאו לידי תשו׳ שהובאו ממדינת אפריקא ספר גדול מחובר מתשו׳ חכמי אפריקא ששאלו מגאוני בבל והשיבום ובראש התשו׳ כתב רב נטרונאי בר מר רב נהילאי (צ״ל הילאי) ריש מתיבתא דמתא מחסיא למרי ורבנא יהודה ברי׳ דרבינו (צ״ל דרבנא) שאול וצ״ל והתשו׳ מוחזקת (צ״ל מחוקת) יותר מקונטרים גדול מכמה שאלות ששאלוהו וכו׳״. ונזכרו שניהם ביחד אולי גם בשערי צדק דף פ״ד א׳ סי׳ נ׳ (בתשובת רב צמח בר פלטוי? עי׳ מפתח לתה״ג ע׳ 149 סי׳ פ״ו) דאיתא שם: „וששאלת שטרא דחתימין עליה בי דינא כגון רבנא נתן ורבנא יהודה וכו׳״ (ותהיה א״כ גם התשובה הזאת ערוכה לקירואן). ועי״ע בית האוצר לרשד״ל ח״א דף נ״ט ע״ב (ושם „מרנא ורבנא יהודא בריה דרב יהודה בריה דרבנא שאול״) ובארוכה בדברי הר״א ביכלער בהרעווי הצרפתית חלק נ׳ עמוד 145 והלאה.

כד) רב יוסף ברב ברכיה.

היה אחד מבית מדרשו של רב יעקב ברב נסים ומתלמידיו ויחד עם חביריו שאל שאלות מלפני רב האי גאון אשר נשארו מהן שתים. האחת יקרה מאד בערכה ותוכנה וסגנונה והיא הנדפסת בטעם זקנים דף נ״ד ע״ב ותחלתה: „על שאלה דשאילו מיניה מר רב יוסף בר מר ברכיה ורבננא (צ״ל ורבנן) ותלמידיה דבי מדרשא דמר רב יעקב ראש כלה בר מר נסים על אודות השם וכי יש כמה שמות ויש מי שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותם אלא בדרך אות

ומופת . . . והשיב[1]) כי כל אלה וכיוצא בהם דברים בטלים . . . ותמהנו מזה וכו׳", וכבר דברנו למעלה מהתשובה הזאת וגודל ערכה להבנת מהלך הרוח בקהלת קירואן והתחברותה עם שאר ארצות. ואין כל מקום לפון באמתתה או לומר כי המשיב היה רב האי הראשון (ר״ל בר דוד) או רב שמואל בר חפני (עי׳ דברי הרמש״ש במ״ע לראג ח״ב ע׳ 303) כי באמת רוח רב האי מרחף עליה ונתייחסה לו גם בפירוש ספר יצירה לר״י בן ברזילי (ע׳ 103) אף כי שם השואלים חסר שם (ועי׳ בהערות שוח״ה שם ע׳ 302). השאלה השניה נשמרה בזכרון לראשונים ד׳ סי׳ קע״ח ותחלתה: „שאילאתא אילין דשדרו מרי ורבנא יוסף בן מרי ורב׳ ברכיה ורבנן דשכיחי בי מדרשא דמר רב יעקב ראש כלא בר רב נסים נפקו לבאבא דמתיבתא לבי דינא דמרנא ורבנא האיי וכול׳ בכלא דאדר דשנת אלפא ותלת מאה ועשרין ותרתין וכו׳" (והיא א״ב משנת תשע״א; ואף כי כתוב פה שאילאתא אילין בל״ר בכל זה נראה כי התשובות סי׳ קע״ט — קפ״ב הבאות אחריה לא נערכו לרב יוסף שלנו). אבל לא לבד עם רב האי התהלך רב יוסף ברב ברכיה כי אם גם עם גאון סורא רב שמואל בר חפני אשר מזכירו בכבוד גדול בקטיעה אחת שנדפסה מכ״י בהגניזה במ״ע JQR הלק י״ד ע׳ 308. בקטיעה הזאת נראה את הלחץ והדחק ששררו אז בהישיבה ומעוט הנדבות שנכנסו לתוכה וממנה נחזה כי גם קירואן תמכה בידי הישיבה וכי מנהל התמיכה ופקידה היה רב יוסף שלנו, הלא כה דברי הגאון: „ועתה כתבנו בפקידות ונאמנות ונזב[רות] לנבוננו ומשכילנו וגדולנו מרי יוסף החבר סגן הישיבה ופקידה נט׳ רח׳ בן מ״ר ברכיה נ״ע גם בכתבנו אליו גם בכתבנו אל העם למנותו ולמנותו (נראה במיותר) עם משכילי העם ונוגשי הצדקה: דבר נא באזניו לבלי יט אחרי פונה ובלי יפותה ויתפתה אבל יעשה כפי התנאים אשר הגדנום וכו׳" (ועי״ע במחברתי Schechters Saadyana ע׳ 5 ה׳ 1). וכן נזכר במכתב רב הושיאל הנ״ל שורה ע׳. — והנה מצאנו בתשובות הגאונים ד׳ ליק סי׳ מ״ו (והובא באשכול ח״ב ע׳ 53) תשובה שהשיב רב האי לרב נחשון בר ברכיה, ואולי השואל הוא אחיו של רב יוסף שלנו.

כה) יוסף ב״ר יהודה.

התום בתור עד על התעודה משנת תתי בכ״י אוקספורד שנ״ל בסי׳ א׳.

כו) רב יעקב ברב נסים ברב יאשיהו אבן שאהין[2]).

אביו של רבינו נסים, היה אחד מגדולי החכמים בקירואן ועמד בראש ישיבה מפורסמה (וכבר הכרנו את אחד מתלמידיו ומבית מדרשו הוא רב יוסף ברב

[1]) מזה נראה כי כבר בתחלה היו דברים בנידון זה בינם ובין רב האי. וכן יאמר הגאון בתחלת תשובתו (דף נ״ה ע״ב): . . . כגון מה שכתבנו אליכם בעבור דברי הבאי שכתבתם אלינו כבר . . . והשבני (צ״ל והשבנו) כי אלו וכיוצא בהם דברים בטלים ותמהתם עכשיו בשאלה הזאת וכו׳".

[2]) ע״ד השם שאהין (אשר ימצא עוד בתקופת הגאונים אצל צמח בן שהין בן דורו של

ברכיה), ולנכון יורה ע"ז גם התואר „הרב הראשון" שמכנהו בו בנו בספר המעשיות ושנשתבש בהתרגום הערבי כרפוסים להרב הרא"ש אשר ע"ז גדלה השערוריה ונתהוו טעיות מטעיות שונות (עי' דברי הרכבי בתהלה למשה ע' 21; ואולי גם בשערי צדק דף צ"ד ע"ב סי' ו' צ"ל „הרב הראשון" במקום „הרב הראש"). וכן יאמר בנו עוד בסוף הקדמתו לספר המפתח ע"ד אביו כי יסד מדרשות ולימד תורה והצטיין ביראתו שהיתה קודמת לחכמתו. גם הגאונים רב שרירא ורב האי פורו לו מלא חפנים תהלה, נתנו לו את הכנוי של כבוד אלוף או ראש כלה, יתארוהו (כמו שנחזה למטה) בשם „אלוף קדוש"[1]) אף יקראו לו בשם תלמיד חבר והר גבוה בתורה (זכרון לראשונים ד' סי' רנ"ז) מלבד מה שהשיבו לו תשובות למכביר אשר נפרטן להלן. מקורות ימי חייו כמעט שלא נדע מאומה (ועי' דברי רמש"ש בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען סי' 58) רק זאת כבר הזכרנו למעלה (סי' י"ד) כי גם שמו ימנה בין אלו השלשה מחכמי קירואן אשר ייוחס להם פירוש לספר יצירה וזה בכ"י מינכען ובכ"י פרמא אשר יכילו בתוכם תרגומו של ר' משה ב"ר יוסף ב"ר משה (והוא המתרגם גם את פירוש ס' יצירה לרס"ג) ואשר בראשם כתוב: „אמר יעקב בן נסים ז"ל", אף כי גוף הפירוש אך שונה מעט מאותו הנוסח המיוחס לדונש בן תמים. וקשה לומר כי גם הוא היה אחד מתלמידיו של ר"י הישראלי וכתב על הספר ממה ששמע מפי רבו בפירוש הספר הזה (ומזה באה ההשתוות) כי הלא ידענו אשר התהלך רב יעקב עוד עם רב האי גאון וא"כ חי בזמן מאוחר. ועוד כי לא ידענו ממנו שום דבר שהתעסק בו מלבד בעניני תלמוד והלכה כאשר תעידנה ע"ז שאלותיו ולכן מי יודע אם לא נתכנה שמו על הפירוש בטעות אשר נתהוה ע"ז כי ידעו אשר הפירוש הזה נתחבר בקירואן ולכן קראו עליו את שם אחד מבחירי בניה אשר עשה לו שם על פני חוץ ע"י האגרת הידועה כיצד נכתבה המשנה אשר נזכירה מיד.

והנה כפי האמור עיקר חשיבותו וערכו של רב יעקב ברב נסים בולטים מהתשובות הרבות אשר השיבו לו גאוני בבל ואשר הנכבדה מהן היא אגרת רב שרירא המפורסמת והנודעת בשם „כיצד נכתבה המשנה" אשר כפי שכתוב בפירוש

רב סעדיה) עי' דברי הרשיר בתולדות ר"נ הערה 2 והערה 6; רמש"ש במ"ע JQR י"א 614; נלדקי בספרו Beiträge z. semit. Sprachwissenschaft ע' 86 ובאכער בספרו Zwei judisch-persische Dichter ע' 7. ואין כל ספק כי מקור השם הזה הוא מתמלה شاهين (אשר מתצבתה מלשון פרסית, שהוראתה היא העוף הנקרא בשם Falke וכי שאהין פה הוא שם משפחה כמו שנראה ממלת „אבן" אשר לפניו.

[1]) גם רב הושיאל יכונה מתלמידו רבנו נסים בשם קדוש (עי' לעיל סי' י"ח) ונראה כי היה הכנוי הזה רגיל אצל אנשי קירואן. והשואלים בתמים דעים יכנוהו בשם „רבינו הצדיק" ולכן נראה כי גם בהשאלה של רב יוסף בר ברכיה בטעם זקנים יסובו המלים (דף נ"ה ע"א): „ולענין השב שאמר אדונינו ושפירש אותו לצדיק הזקן נ"ע וכו'" על רב יעקב שלנו אשר א"כ החליף מכתבים עם רה"ג גם בעניני סודות המפוזרות בתלמוד.

בכ״י פרמא סי׳ 217 (עי׳ סדר החכמים לנייבויער ח״א ע׳ XI) היא תשובה על „שאלה ששאל מרנא ורבנא יעקב בר נסים בר יאשיהו מלפני אדוננו מר רב שרירא גאון ראש ישיבה של גולה בשם הקהל הקדוש קהל קירואן . . . בשנת אלף רצ״ח למנין שטרות׳ (ועי״ע מעשה אפד להאפודי ע׳ 6 ובהערות ע׳ 227; מונק במחברתו Notice sur Aboulwalid ע׳ 47 ה׳ 1; ראי״ה וויים בדרו״ד ח״ד 164; רמש״ש בספרו Geschichtsliteratur d. Juden ח״א ע׳ 23 וע׳ 174 ומה שהעירותי על זה במ״ע JQR י״ח 186; עפשטיין בהמאסף הזה ע׳ 165). כן נכבדה מאד התשובה ע״ד התארים רב ורבי ורבנן וכדומה שהובאה בערוך ע׳ אביי (ע׳ דרו״ד שם ע׳ 165; ורמז לזאת התשובה בנו בס׳ המעשיות ד׳ אמ״ד דף י״ט ע״א, ד׳ ווארשא ע׳ 44). וכבר משאלותיו אלו ניכר שהיה לבו של רב יעקב ער לא לבד לעניני הלכה כ״א גם לקורות השתלשלותה, דבר שאך מעטים שמים אליו לב. עוד כבר העיר הרשי״ר בתולדות ר״נ הערה 32 שהשאלה ששאל האלוף נ״ע בשנת ש״ט (ר״ל אלף וש״ט לשטרות והוא ד״א תשנ״ח, שנת פטירתו של רב שרירא) ע״ד התקיעות ושנזכרה ביחד עם תשובתה בתמים דעים סי׳ קי״ט יצאה מאת רב יעקב שלנו. ועל הוכחותיו של שוח״ה (ישרון ח׳ 58) יש להוסיף עוד מה שאיתא בשערי תשובה סי׳ ע״א: „ורבינו האיי גאון ז״ל בתשובה שנשאל מאת רבינו אלוף הקדוש אביו ז״ל כשגלה יכניה וכו׳״ (ע׳ איי הים שם) וא״כ בכל מקום שיזכר אלוף קדוש בתשובות הגאונים הכונה לרב יעקב ברב נסים. ומשאר התשובות שבאו עדינו יש להזכיר אותן שבזכרון לראשונים סי׳ ר״ל — רס״ו אשר בסופן כתוב: „מלך הכבוד יפתח לך אור עינינו ולכל תלמידי חכמים שבקירואן משוש לבנו חביבנו ידידנו שערי חכמה ושערי בינה וכו׳״[1]); שם סי׳ שמ״ה—ש״נ (ובסופן: „שבט ש״ב״ וא״כ המשיב הוא רב שרירא)[2]); שם סי׳ תקמ״ט („למשוש לבנו ומשא נפשנו . . . . מר׳ ורבנא יעקב [ראש] כלא וכו׳״, אשר אין כל ספק כי הכונה פה לרב יעקב ברב נסים; ולפ״ד הרכבי ערוכות אליו גם התשובות בזכרון לראשונים סי׳ א׳—ט״ו וסי׳ רי״ח—רי״ט). גם ברשימה לתשובות הגאונים

---

[1]) לתשובות אלו יש להעיר כזה: בסי׳ רל״א יביא השואל דבר מס׳ השטרות לרס״ג וא״כ באו גם ספרי הגאון הזה לקירואן מה שידענו גם מכבר; בסי׳ רל״ב יביא השואל סיוע לדבריו מהלכות גדולות, וע״ז יענהו הגאון: „הלכך הא מילתא דאשכחתון בהלכות שלא כדין הוא ולא תיסמכון עלה״ (עי׳ ר״א עפשטיין בהגרן ג׳ עמוד 54); התשובה רמ״ד שוה עם שס״ד ובזאת האחרונה נאמר בפירוש כי היא שלוחה לרב יעקב; לסי׳ רמ״ח (ודומה לה סי׳ ט״ו) ע׳ ברעווי הצרפתית חלק מ״ב ע׳ 232.

[2]) התשובה סי׳ שמ״ה נדפסה ראשיתה גם בקהלת שלמה לרש״א ווערטהיימער סי׳ ט״ו ע״ש. והתשובה סי׳ שמ״ח ע״ד המשנה דעדיות פ״ב מ״ט האב זוכה לבן וכו׳ תמצא גם בסוף אגרת רב שרירא גאון מהד׳ ב״ג ע׳ 64 (והרכבי לא העיר ע״ז) ושם היא מיוחסת לרב האי. וא״כ נוכרח לומר כי גם התשובות סי׳ שמ״ה—ש״נ כמו הרבה זולתן נשלחו מרב שרירא ורב האי ביחד. ועי׳ עוד ע״ד התשובה הזאת במחברתי „שני ספרים חדשים מארץ הגר״ (ווארשא תרס״ז) ע׳ 20.

שנדפסה מכ״י מהגניזה במ״ע JQR י״ח 438 נזכרו „שאלות מר יעקב בן מרב נסים לרבנו שרירא גאון והאיי אב ז״ל״ ונרשמו שם ו׳ השאלות הראשונות (והשאר חסר). גם בנו רבינו נסים יזכיר „שאילות של אדונינו שרירא גאון ז״ל ואדונינו רב האיי ז״ל שהשיבו לאבא מארי ורבנן אלוף ז״ל וכו׳״ (פרדס ד׳ קושטא דף ל״ח ע״ב; ועי׳ צונץ, ריטוס 19, ובמפתח לתה״ג לר״י מיללער ע׳ 184 ה׳ כ״ה). ועי״ד התשובות בשערי צדק דף צ״ד ע״ב ובשערי תשובה סי׳ ע״א דברנו כבר לעיל[1]).

כז) רב יעקב ברב פטרון.

כבר נזכר לעיל (סי׳ י״א) שרב אלחנן ב״ר שמריה שאל שאלות לרב שרירא מקירואן „בתוך אגרת מ״ר יעקב בן מ״ר פטרון״ (זכרון לראשונים סי׳ א׳) אמנם לא נדע על ארותו דבר. ועי״ד השם פטרון ע׳ הרמש״ש במ״ע JQR י״א 588 בראשו.

כח) יצחק בר אברהם.

הוא אחד העדים החתומים על קיום התעודה משנת תשצ״ד מהד׳ הירשפעלד שנ״ל סי׳ ה׳.

כט) רב יצחק בר שלמה הישראלי.

הראשון בזמן ובחשיבות בין חכמי קירואן אף כי לא היה יליד העיר הזאת. ובפרט גדול שמו בתור רופא גם בימי הבינים בין חכמי הנוצרים אשר ידעו את גדולתו מתוך העתקת ספריו לרומית, וכבר אסף כל מה שנודע עליו ועל ספריו ראש המדברים בענינים כאלו הוא הרמש״ש בספרו על ההעתקות (עמוד 388 והלאה ועי׳ 755 והלאה) ובספרו ארא‌בישע ליטרטור דער יורען סי׳ 28 (ויש להוסיף ע״ז כי חלק מספר הגבולים נמצא בהגניזה גם במקורו הערבי ונדפס ע״י הירשפעלד במ״ע JQR ט״ו 689 והלאה) וכמעט שלא הניח מקום להתגדר בו ולכן יהיו דברינו פה עליו מעטים כי מי הוא שיבא אחרי המלך. ונזכיר בתחלה רק ראשי פרקים מקורות ימי חייו והוא כי נולד במצרים ושם התעסק בחכמת רפואת העינים והיה תלמידו של הרופא הערבי המהולל אסחק בן עמראן. אח״כ נקרא לקירואן להיות רופא בחצרו של המושל זיארה̈ אללה השלישי מבני אגלב אשר מלך בשנות 903—909 ואח״ז כאשר עברה הממשלה לאלמהדי עביד אללה ממשפחה בני פאטמה̈ היה ר״י הישראלי רופא בחצרו ג״כ (ועי׳ לעיל סי׳ י״ז) וכן בחצרם של הבאים אחריו והעמיד עם זה הרבה תלמידים וביניהם את הרופא הערבי המהולל אבו גֿעפר אחמד בן אברהים אבן אלגֿזאר ואת דונש בן תמים אשר דברנו ממנו לעיל (סי׳ י״ד). וחי

---

[1]) בכ״י בהגניזה בקמברידש (עי׳ JQR י״ט 734 סי׳ XL) תמצא תשובת גאון על שאלות ששאלו ממנו והיא שלוחה „לכבוד התלמידים היקרים הדרים במדינת קאבס״ ואמנם [השאלות?] באו מאת רב יעקב בר נסים ע״י מנהם בר׳ טוביה. ונראה כי שאלו בני קאבס את רב שרירא או את רב האי באמצעית רב יעקב.

הישראלי עוד כפי הנראה אחרי שנת ד"א תש"ג' היא השנה אשר בה מת המושל אלמנצור אבו טאהר אסמאעיל ונפטר זקן ושבע ימים קרוב למאה שנה כפי מה שיספרו ממנו הסופרים הערבים, ולא נשא אשה מימיו ולא הוליד בנים וכאשר שאלוהו ע"ז אמר ספרי אשר חברתי במחלת הקדחת יהיה לי במקום בן ולפי אחרים אמר כי ארבעה ספרים אשר חבר יחיו את זכרו יותר מבנים ובנות והם מלבד ספרו בקדחת עוד ספרו בטבעי המזונות וכחותם, ספרו בידיעת השתן וספר היסודות[1]). ונודע ר"י הישראלי גם בספרות ישראל וכבר אסף הר"ש פריד במבואו האשכנזי לספר היסודות אשר הו"ל (עמוד 43 והלאה) מה שמדברים ממנו חכמי ישראל בספריהם ומהשפעתו על הפילוסופים מבני עמנו אשר באו אחריו. ויש להזכיר ביחוד מה שהבאתי לעיל (סי' י"ד) מדברי דונש בן תמים בפירוש ס' יצירה כי אגרות רבות היו באות לקירואן לר"י הישראלי מאת רב סעדיה והוא שוכן עודנו בפתום ויהיה זה א"כ לפני שנת תרע"ה. גם מסכימה דעת כל החכמים כי אליו כיון הראב"ע בהקדמתו לפירוש התורה באמרו: „. . . כרב יצחק שחיבר שני ספרים, מבראשית עד ויכלו, ועוד לא כלה מרוב דברים וכו'". ולפי דעת ר' יעקב בן ראובן בסוף שער י"ב מספר מלחמות ה' הוא גם אשר יכנהו הראב"ע בשם המהביל[2]). וקצת ראיה לזה כי בפירושו לאיוב מ"ב ט"ז יאמר הראב"ע: „כאן טעה יצחק המהביל שאמר שכל דור חמש ושלשים שנה וכו'" ובאמת נמצא את הדבור ע"ד אריכת ימי דור אחד (אף שנקצב פה למ' שנה ואף שהדברים משובשים) בספר הרוח והנפש אשר הו"ל הרמש"ש בהכרמל שנת תרל"א—ל"ב ע' 404 (ועי' הערת המו"ל רש"י פין שם והמקומות שרשם הרמש"ש בספרו על ההעתקות ע' 389 ה' 104, ולעמת זה

---

[1]) ע' אבן אבי עציביעה מהד' מיללער ח"ב ע' ל"ז ש' רה ג' והלאה: وعمر (اى اسحق بن سليمان الاسرائيلى) عمرا طويلا الى ان نيف على مائة سنة ولم يتخذ امرأة ولا أعقب ولدا وقيل له أيسرك ان لك ولدا قال اما اذا صار لى كتاب الحميات فلا يعنى ان بقاء ذكره بكتاب الحميات أكثر من بقاء ذكره بالولد ويروى انه قال اربعة كتب تحيى ذكرى أكثر من الولد وهى كتاب الحميات وكتاب الاغذية والادوية وكتاب البول وكتاب الاسطقسات الخ ועי' גם בהקדמתו של רב אברהם בן חסדאי לתרגומו לס' היסודות.

[2]) ואלה דברי ר"י בן ראובן כפי שהעתיקם למעני אחי הרב זאב נ"י (מחבר ספר Schiloh) מכ"י ברסלא דף צ"א ע"ב: „ומדברי ר' יצחק הישראלי ז"ל אנו לומדים ונעזרים על דברינו וזה כי הוא פירש קצת מן הפסוקים הנזכרים על דרך הפירוש אשר פירשנו וכדאי הוא ללמוד ממנו כי הוא היה חכם בתורה ובכל חכמות השבעה ונקרא גם כן פילוסוף בפי כל החכמים אשר היו בדורו ואשר קמו תחתיו בני תורה והוצה לה ולא כדברי ר' אברהם אבן עזרא ע"ה שקראו מהביל כי כל ספריו היו מקובלים בפני כל החכמים ומהם היו מביאים ראיותיהם" עכ"ל.

ראה דברי שוחיה בהחוקר א׳ 216). אבל טעות היא לומר כי בכל מקום כיון הראב״ע בכנויו המהביל לר״י הישראלי כי הוא מכנה בשם זה למשל גם את ר׳ יונה בן גנאח (עי׳ בספרו של באכער על הראב״ע בתור מדקדק ע׳ 186). ואמנם הרמב״ם לא החשיב כלל את הישראלי ואמר במכתבו הידוע לר״ש אבן תבון (עי׳ פאר הדור ס״י קמ״ג וקובץ תשובות הרמב״ם ואגרותיו ד׳ לפסיא ח״ב דף כ״ח ע״ד): „וכמו כן ספר הגבולים וספר היסודות שחבר יצחק הישראלי גם הם כלם הזיות ורוחות והבלים כי יצחק הישראלי גם הוא היה רופא בלבד״.

הישראלי חבר את כל ספריו בערבית וזה (כפי דברי ר״א בן חסדאי בהקדמתו הנ״ל) מפני שהיה כותבם על פיו ומצותו של המלך אלמהדי ואמנם נעתקו חבוריו גם לעברית ולרומית ואף לספרדית (עי׳ דברי הרמש״ש בספרו אראבישע ליטרטור שם) ורובם עוסקים ברפואה ופילוסופיא וכבר פרטם אותם ואת תכונתם הרמש״ש. ומספריו בחכמת ישראל יש להזכיר „מאמר ישרצו המים״ שנתרגם ראשיתו לעברית ונדפס תרגום זה ע״י ר״ש זקש ב׳ פעמים (כלטב״ל ד׳ אריענטס 1850 ע׳ 166 ובהתח״ה א׳ 40). ואולי כל המאמר לקוח מפירושו על פרשה ראשונה בבראשית שמזכירו הראב״ע. גם ספר הרוח והנפש הנ״ל הוא לפ״ד הרמש״ש אולי רק המשך המאמר ישרצו המים וגם הוא איפוא לקוח מפירושו הגדול. עוד חיבר כפי מה שהזכרנו לעיל (ס״י י״ד) פירוש לספר יצירה אשר קצת ממנו נשתקע בהפירוש אשר בא אלינו על שם תלמידו דונש בן תמים. ופה יבואו ממנו דברים בתור מדבר בעד עצמו וגם דברים בשמו כמו מלבד ע״ד האגרות שהחליף עמו רב סעדיה עוד ע״ד קריאת אנשי טבריא. עי׳ למשל במהד׳ גראססבערג ע׳ כ״ב: „והיה זקננו (= שיכנא) יצחק בן שלמה ז״ל אומר כי [יש] בלשון העברי אצל אנשי טבריה הט׳ והצ׳ (ר״ל הט״א והצא״ד) וכו׳״. ואמנם גוף הפירוש אבד אבל נוכל לדון ע״ד מהותו ורוחו מהנוסחאות שנשארו ואין להאריך פה.

ל) ישראל בן נתן מקירואן.

כתב מכתב ערבי בעניני מסחר מעיר אלכסנדריא של מצרים „לאבי וסידי אבי יחיי נהראי בן נסים״ בחדש סיון (השנה חסרה) והוא בכ״י באוקספורד ס״י 2805[18]. וכנראה נטש ישראל זה את מקום מגורו קירואן ובא להשתקע במצרים. וע״ד נהראי בן נסים שהיה איש חשוב ונכבד עי׳ צפח״ב י׳ 146.

לא) רב מבורך ברב דוד הבבלי.

עזב כפי הנראה את ארץ מולדתו בבל ובא לקירואן ויהי שם מבני בית מדרשו של רבינו נסים כי בפסקי דינים כ״י שהיה ביד שוחיה (עי׳ החוקר א׳ 343) כתוב: „שאל מרב נסים רב מבורך בן ר׳ דוד מבבל נ״ע בביהמ״ד בשבתא דריגלא וכו׳״ וכן בראבי״ה כ״י ס״י תקס״ג (עי׳ מונאטסשריפט 1885 ע׳ 567 והחוקר שם): „שאיל

רב מר מבורך קמי רב נסים בשבתא דריגלא מ״ט מברכים וכו׳״. ותוכן השאלה והתשובה כתוב בארוכה באור זרוע ח״א ה׳ עירובין סי׳ ק״מ (דף ל״ח ע״ג): „וכבר שאל רב מבורך גאון בן מר רב דוד זצ״ל מכדי קיימא לן כרב אשי וכו׳ ותירץ רב נסים גאון זצ״ל וכו׳״ (ובתשב״ץ סי׳ קנ״א בטעות: שאל רבי ברוך לרבינו נסים גאון זצ״ל וכו׳; ובמנהיג דף ס״ד ע״ב סי׳ ז׳ חסר שם השואל: שאלו לרבינו נסים מכדי קיימא לן כרב אשי וכו׳). מי הוא רב מבורך זה נעלם מאתנו ולנכון הוא רב מבורך ברב דוד הבבלי שנמצא אליו מכתב מאת יהודה סופר בר עלי בכ״י אוקספורד 2805[14] (עי׳ צפה״ב שם). ולפי דעת גראסס (כמונאטסשריפט שם) הוא אולי הפייטן מבורך שמזכירו צונץ (Nachtrag z. Literaturgesch. 59) ושחי אולי באסיא או באפריקא. ועוד שער שזח״ה (כהחוקר שם) כי הוא אולי הרב הבבלי שמזכירהו בעל העטור כמה פעמים, והאלהים הוא היודע! וע״ד השם מבורך עי״ע במחברתי Zur jüd.-arab. Litteratur ע׳ 68 ה׳ 1 ובמונאטסשריפט 1906 ע׳ 753.

לב) האשה מולאה בת ר׳ יוסף הכהן בן אדוניה.

עי׳ אבו אלמעאלי בן יפת.

לג) משה בן אלעזר.

חתום בתור עד על קיום התעודה משנת תשצ״ד, עי׳ לעיל סי׳ ה׳.

לד) נחום בן יוסף.

היה תלמידו של רב שמואל בר חפני וכתב מכתב ערבי לרבו זה מעיר קירואן ביום כ״ב אב שנת אלף וש״י לשטרות (ר״א תשנ״ט). מהמכתב הזה שנתפרסם מכ״י מהגניזה ע״י הר״י גולדציהר בהרעווי הצרפתית חלק ג׳ עמ׳ 183 והלאה נראה כי כותבו סבב בערים וארצות שונות והיה ג״כ במהרויה לא הרחק מקירואן.

לה) רב נחשון בר ברכיה.

עי׳ רב יוסף ברב ברכיה.

לו) נסים בר אברהם חדירי.

אחד העדים החתומים על התעודה משנת ד״א תת״י בכ״י אוקספורד שנ״ל סי׳ א׳.

לז) רב נסים ברב יאשיהו אבן שאהין.

אביו של רב יעקב אלוף ולא נודע ממנו דבר. ולפי דעת שעכטער הוא אולי רבנא נסים שנזכר במכתב רב חושיאל שורה 74, וסדר הזמנים מסכים לזה כי היה רב חושיאל בן דורו של רב יעקב ברב נסים ואם כן יכול היה לחזות עוד גם את פני אביו רב נסים.

לח) רבינו נסים ברב יעקב.

יכונה גם כן בשם רבינו נסים גאון[1]) והיה נכרו של הקודם. אחד האחרונים בחכמי קירואן וכמעט היותר נכבד בכולם כי התאחדו בו תורה וחכמה במדה מרובה ועם זה היה בעל רוח כביר. את תולדותיו כתב בארוכה הרש״ר בבכורי העתים תקצ״ב, ואם אמנם יש עתה להוסיף עליהם כהנה וכהנה ע״פ המקורות החדשים שנתגלו מני אז אבל עם כל זה נתפלא על חריפותו השנונה כי עלתה בידו להוציא דבר מתוך דבר ולהופיע נהרה על רבינו נסים וזמנו אף כי היה לפניו רק חבור אחד מחבוריו והוא ספר המעשיות (וגם זה בהוצאה מושחתה). ומן הבאים אחריו אשר דברו על אדות ר״נ יש להזכיר ביחוד: גאלדענטהאל במבוא לס׳ המפתח אשר הו״ל; אור החיים לרח״מ ע׳ 560; גרעץ חלק ו׳ עמוד 9 והלאה; הרא״ה וויים בדרו״ד ח״ד ע׳ 264 והלאה; הרמש״ש בכמה מקומות ולאחרונה בספרו אראבישע ליטרטור דער יודען סי׳ 59 (וראה מה שהוספתי ע״ז במחברתי ע׳ 54); הרכבי בחדשים גם ישנים ז׳ עמוד 11 וכדומה. ואנחנו פה טרם שנבא לדבר דברים אחדים על ימי חיין ותכונתו נפרט בתחלה את ספריו, והם:

א) כתאב מפתאח מגאלק אלתלמוד ר״ל ספר המפתח של מנעולי התלמוד ונעתק מערבית לעברית כמו שיאמר כוה בפירוש הר״ב אשכנזי בשטה מקובצת לב״מ נ״ט ע״ב. ואמנם יוכר עוד בשמו הערבי מרבינו נסים בעצמו בספר המעשיות שלו (עי׳ תהלה למשה ע׳ 21) ומר׳ אברהם בן שלמה מתימן בלקוטיו למ״ב ט״ז כ׳ בשם כתאב אלמפתאח (עי׳ המזכיר כ׳ 12). הספר הזה נתחבר מעיקרו לכל הש״ס והראב״ד בעל האשכול ראה אותו בברצלונא (עי׳ ככור הלבנון ו׳ 167 ושוה״ה בהקדמה לס׳ השטרות עמוד ד׳) ונזכרו ממנו ברשימת ספרים מסוף המאה הי״ב שנדפסה מכ״י מהגניזה בס״ע JQR. י״ג 53 (ועי׳ הערתי שם ע׳ 326) שני חלקים: „מפתאח מועד ונשים קטעתין שדה ואחדה״. ואמנם נשארו ממנו בתרגומו העברי רק המסכתות ברכות שבת ועירובין (נדפסו ע״י גאלדענטהאל בווינא תר״ז ועוד הפעם בש״ס ד׳ ווילנא) וחלק קטן לסנהדרין דף ט״ז (י״ל ע״י ר״י לוי בהרעווי הצרפתית חלק מ״ד ע׳ 25). וכי היה ברצון מחברו מיד בגשתו אל מלאכתו לחבר את ספרו על כל הש״ס זה יוצא ג״כ מדברי הקדמתו (דף ד׳ ע״ב) באמרו: „ואחבר הכל על חיבור התלמוד פרק אחר פרק ומסכת אחר מסכת וסדר אחר סדר עד ההשלמה אם רוצה האלוה״. והנה הספר הזה איננו פירוש להש״ס כי אם כשמו מפתח להדברים הסתומים בתלמוד וזה על שתי דרכים: האחת ע״י זכירת עיקרי הראיות אשר קצרו זכירתן במקום אחר וכן באור כל דבר שנזכר בתלמוד ולו פתרון במקום אחר, והשנית ע״י הודעת מקום כל הלכה שנאמרה בתלמוד שלא במקומה ועקרה במקום אחר

---

[1]) רבי שמואל אבן גאמע בהוספותיו לערוך (אגור ע׳ אובו) יכנהו בשם „רבינו נסים אלוף״, אמנם כנראה נתחלף לו הבן בהאב כי ראה באיזה מקום: רב נסים ברב יעקב אלוף, וסבר שהתאר מוסב על הראשון ובאמת מוסב על השני כי לא מצאנו בשום מקום את רבינו נסים מתואר בתאר זה.

(עי' בהקדמה שם). וכבר ברר בארוכה את טיב הספר ותכונתו יה״ש במ״ע הראשון לרא״ג חיה ע' 431 והלאה (ורק שגה בזה במה שחשב כי נתחבר ס' המפתח רק לברכות, שבת ועירובין). ועי' גם לטב״ל דעם אריענטס 1847 ע' 567 והלאה; הרמש״ש ברשימת בודלינא 2070 ורא״ה וויס במ״ע בית תלמוד ח״א ע' 115 והלאה. — ס' המפתח כפי הנראה לא נתפשט הרבה ולכן מעטים הם המחברים אשר יזכירוהו בשמו אף כי יביאו ממנו גם דברים מבלי קרוא את שם הספר עליו כמו למשל בעל הערוך בהרבה מקומות וכדומה (עי' יה״ש שם ע' 444)[1].

ב) סדר מקבלי התורה. בהקדמתו לס' המפתח (דף ב' ע״ב) יאמר הר״נ: „כאשר אבאר מקצת מה שאמצא לו בספר סדר מקבלי התורה אשר אני עתיד לחברו בעזרת שדי". ונראה שהפיק זממו כי בפתיחת המאירי לבית הבחירה על מס' אבות (מהדי' שטערן דף ט״ו ע״ב) איתא: „ובסדר הקבלה של רבינו נסים מצינו שירידת רב לבבל היתה בשנת תק״ל לשטרות שהיא ק״ן לאחר החורבן שהרי ש״פ שנה קודם החרבן מתחיל מנין השטרות למלכות היונים ושפטירתו היתה בשנת תקנ״א שהיא קע״א אחר החורבן ושהושבת ר' יוחנן בא״י לראש ישיבה היתה בימיו של רב בשנת ת״ץ שנת ק״י לאחר החורבן ומלך פ' שנה ונפטר בשנת תק״ע שהיא שנת ק״ץ אחר החורבן ושמואל נפטר בשנת תקס״ח שהיא שנת קפ״ח אחר החרבן". והנה ע״ד רב מצאנו ממש כדברים אלו בהקדמה לס' המפתח (דף ג' ע״א)[2] ולכן גם השאר יצא בלי ספק מעטו של רב נסים (וסר בזה ספקו של הרמש״ש בספרו געשיכטסליטרטור ע' 174).

ג) מגלת סתרים. הספר הזה היה כתוב לפ״ד הרמש״ש מעורב מעברית וערבית וכעין סיוע להשערה זו היא מה שמובא ממנו דבר בספר מעאני אלנפס (מהדי' גולדציהר, ברלין 1907, עמוד 15 שורה 9) וכתוב בראשו: „ודכר ר' נסים ז״ל פי מגלת סתרים אלערביה" ולעמת זה איתא ברשימת ספרים מהגניזה שהזכרתיה לעיל (סי' 36): „מגלת סת[רים] עב . . .נוה" (ר״ל עבראניה). מהספר הזה נותרו לפליטה ג' מאמרים גדולים בתרגום עברי: האחד רצוף בספר חסידים סי' תרי״ד — תר״ו, וכבר היטיב לראות הרשי״ר (הערה 26) „כי איזה מדפיס או סופר הדיוט חלק שם בספר חסידים סי' תר״ה מסי' תרי״ד כאלו מתחיל שם ענין חדש ועי״ז נתקשו

---

[1]) על הדוגמאות אשר נתן יה״ש יש להוסיף עוד הרבה ושמורים אתי הדברים למקום אחר. ולעת עתה אמרתי להעיר רק על מה שמביא ר' שמואל שולם בהוספותיו ליוחסין (ד' לונדון ע' 151) בענין דין גרמא דעשיראה ביר: „ואני ש״ש ראיתי במגלת סתרים למר נסים גאון כי היו לר' יוחנן עשרה בנים והתשעה מתו מיתת עצמם וכו'" וזה איתא במפתח דף י״ג ע״א בשם „רבי' שרירא ורבינו האי חמודו ז״ל" (עי' רמש״ש ברשימת בודלינא 2068 והרכבי בהערותיו לזכרון ראשונים ד' סי' ת״ט ע' 379) ויכול להיות כי נשנו הדברים במגלת סתרים.

[2]) ע״ד שנת ירידת רב לבבל והשאלות הסבוכות בזה עי' דברי עפשטיין ברעווי מ״ד 45 והלאה ובהמאסף הזה ע' 167, ויש א״כ להוסיף גם את רבינו נסים להמחברים המסכימים לנוסח ישיבת סורא.

הדברים ונסתמה כוונתם", ובאמת בס' חסידים ע"פ כ"י פרמא (י"ל ע"י חברת מק"נ) אשר שם הם סי' ל'—ל"ב מחוברים הדברים. עוד העיר הרשי"ר (הערה 27) כי מ"ש בסוף סי' תר"ז „כתוב ואולם חי אני וכו'", הוא ענין חדש לגמרי (ע' בארוכה בהמפתח דף י"ט ע"ב ובתה"ג ד' ליק סי' ק"ט). — המאמר השני מובא בספר נטעי נעמנים לרא"ג דף ט"ז — י"ז והוא נמצא ג"כ בספר החיים שלא נודע מחברו (עי' ארא־בישע ליטרטור דער יודען לרמש"ש ע' 65 ה' 13 והמחברים והספרים המובאים שם), אמנם הסוף שם (דף י"ז ע"ב מן המלות: ומתוכה כעין החשמל) הוא לקוח מסופו של הספר יסוד מורא להראב"ע (עי' רמש"ש שם ע' 103). ויש להוסיף עוד כי כל המאמר ההוא נראה כאלו מכיל תשובות לשואל כי נמצא בו (דף ט"ז ע"ב): „ומה ששאלת לענין מה שנמצא בדברי חכמינו ז"ל מן התיבות וכו'" (ועי' במ"ע JQR י' 254), ועוד שם (דף י"ז ע"א): „שאלוני (ואולי צ"ל שאלתני) על מה שאמר בס' א' דברכות א"ר ישמעאל פעם אחת נכנסתי בחורבה להקטיר וכו' וראיתי אכתריאל יה י"י צבאות וכו'"[1]). — המאמר השלישי נדפס מכ"י ע"י ב"ג בסוף אגרת רשי"ג אשר הו"ל במגנצא תרל"ב ע' 64 והלאה, ושם כתוב בתחלתו: „שאלה זו מרבינו האיי גאון ז"ל הא דתנן הוא היה אומר האב זוכה לבן וכו'" (והיא שאלה ששאל רב יעקב אבי ר"נ, עי' לעיל סי' כ"ו) ואח"ז איתא: „והר' נסים הוסיף במגלת סתרים שלו וכן כתב ואנא לפי עניות דעתי איתברר לי פירושא אחרינא והכין סבירא לי וכו'". ויוצא מזה כי הביא הר"נ במגלת סתרים גם תשובות הגאונים כמו שיוצא זה גם ממקום אחר (למשל תשובת רה"ג לבני סגלמאסה ע"ד הגבים מתים, עי' הקדמת ב"ג לרסאלה ר"י בן קריש ע' XVII ורמש"ש במ"ע לרא"ג א' 13—312). — ובמה שנוגע לתוכנו של ספר מגלת סתרים הנה כל ג' מאמרים האלו יסבו על עניני חקירת הדת ופילוסופיא וכן יכילו הדברים אשר באו ממנו בס' מעאני אלנפס הנ"ל עניני מחקר ועוד מה שהביא בשם ספרו זה מחבר אחד ושמו ר' נתנאל בחלק מספר ערבי שנמצא בכ"י בפטרסבורג (עי' הרכבי בחדשים גם ישנים ז' 11). אמנם מלבד זה נמצא ממנו הרבה ענינים אצל מחברים שונים והם כוללים פירושים בהלכה ואגדה, מנהגים ודינים הנוגעים לעניני תפלה, שבת ומועדים, ת"ב ותענית, מאכלות אסורות וכדומה (אבל לא בעניני אישות ודיני ממונות; והמחבר אשר הציל לנו הרוב מדבריו בעניני הלכה הוא בעל המנהיג), ולכן נראה כי היה הספר הזה כעין ילקוט מאסף ענינים שונים ומזה נתכנה גם בשם מגלת סתרים, שם שהיה רגיל לספרים וילקוטים כאלו (ע' מה שהבאתי מתשובת רה"ג בס' השטרות לר"י בן ברזילי בהרעווי חלק מ"ז ע' 142 ה' 1). —

[1]) אל המאמר הזה רמז כפי הנראה גם בעל יוחסי תנאים ואמוראים (עי' מחברתו של הר"א עפשטיין ע"ד הספר הזה עמוד 26) במאמרו: „ור' נסים גאון השיב לאחד ששאל אותו כמה שאלות וגם על זה שאל שאמר ראיתי את אכתריאל י"י צבאות . . . והגאון הרחיב לו כמה פתחים תשובות . . . ע"כ תשובת ר' נסים גאון" (ואמנם בנטעי נעמנים הדברים ארוכים יותר). ובמפתח לברכות לא פירש ר"נ את המאמר הזה.

והנה בדעתי במ״א לאסוף את כל הנשאר לפליטה מס׳ מגלת סתרים ופה אעיר רק כי היה הספר חלוק לשערים, ע׳ אור זרוע ח״ב ה׳ אבילות סי׳ תמ״ח: „וכתוב במגלת סתרים שער קכ״ח מעשה שהיה משנים רבות באדם שמתה אשתו וקברוה ביום ט״ב וכו׳״ (ע׳ תוס׳ יבמות מ״ג ב׳ ד״ה שאני), ועוד שם ח״ד פסקי ע״ז סי׳ רס״ד: „ובמגלת סתרים בשער ק״א ראיתי כתוב וז״ל כתוב בה״ג הלכות יין נסך חבית שיש בה משקין יין או שמן או שאר משקין . . . ע״כ לשון רבינו נסים גאון זצ״ל ודבר תמוה הוא זה וכו׳״ (ע׳ אהבת ציון וירושלים לר״ב ראטנער מס׳ תרומות ע׳ 79). גם יש להעיר על מה שיאמר הרמב״ם בתשובתו לתלמידו ר״י ב״ר יהודה (פאר הדור סי׳ קמ״ב, ע׳ לעיל סי׳ כ״א) כי טעה מפאת המשכו אחרי דברי רבינו נסים ז״ל במגלת סתרים, וא״כ החשיב את המחבר ואת ספרו ביותר. והיה הספר הזה פתוח עוד לפני האחרונים כי מביאים ממנו למשל דברים עוד המהרש״ל בהגהותיו עמודי שלמה לסמ״ג (ד׳ קאפוסט ח״א דף ט׳ ע״ד: „. . . ואח״כ עיינתי במגלת סתרים דר׳ נסים גאון וכתב במצוה וז״ל אמר ר״ל שאול לא זכה למלוכה אלא ע״י זקנו וכו׳״, ע׳ ראטנער שם); ר׳ יוסף שלום בס׳ דרך תמים (דף ט׳ ע״א בסופו: „נ״ב מצאתי במגלת סתרים ולהר״ן [צ״ל להרי״ן] גאון ז״ל שהביא מדרש וכו׳״; ע׳ ר״ש באבער במבוא למדרש תהלים ע׳ 66); הרחיד״א בפני דוד דף קמ״ד ע״א (ע׳ ר״נ ברילל, יאהרביכער ט׳ 121) וכדומה.

ד) ספר המצות. מובא ממנו מאמר ארוך בס׳ המצרף לר׳ ברכיה הנקדן (מהד׳ גאללאנץ ע׳ 129): „א״ר נסים גאון ע״ה בספר המצות שחיבר כי הצדק מתחלק לד׳ חלקים האחד בתוכינו והשני בברינו וכו׳״. ויש בו בטויים קשים המראים כי נעתק המאמר מערבית. וכנראה שהיה הספר הזה חלוק להלכות ואחת מהן היו הלכות לולב המובאות בספר המעשיות שלו (ע׳ תהלה למשה ע׳ 24): „וכמא שרחנא ד֗לך ואלמעני פיה פי כתאב שרע אללולב אלד֗י אלפתה״.

ה) תשובות רבות שהשיב לשואליו ונמצאה רק אחת מהן במלואה בערבית בזכרון לראשונים ד׳ סי׳ תקל״ט, ואמנם חוץ מזה תזכרנה הרבה מתשובותיו בספרי זולתו, כמו למשל בשו״ת ר״י מיגאש סי׳ ר״ג; בעטור (ד׳ לבוב ח״א דף ח׳ ע״ג, דף י׳ ע״ב ודף כ״ח ע״ג); בהלכות ס״ת המיוחסות לר״י בן ברזילי (ע׳ מ״ע JQR ט׳ 695); במחזור ויטרי ע׳ 388 (ושם הביא ר״נ גם את תשובת רס״ג ע״ד הז״יו ל״ך; ועי׳ שבלי הלקט השלם ס״ס ש״ו ובכתבי רס״ג ח״ט ע׳ 161 סי׳ פ׳); בכ״י אוקספורד 1101[2] (הובא מנייבויער בהמגיד 1874 נומר 5: „...עד שמצאו בתשובות של רבי׳ חננאל בר׳ חושיאל זק״ל ובתשובות של רבי׳ נסים גאון זק״ל דאין סירכא מטרפת אלא בריאה בלבד באותן מקומות שמנאו חכמים וכו׳״; ועי״ע גראסס במאגאצין ח״ב ע׳ 34 a ור״ש באבער במבוא לשכל טוב ע׳ XLIII); בתשובת הרמב״ם בערבית ע״ד דיו (במ״ע JQR י״א ע׳ 550 ובעברית בפאר הדור סי׳ ע״ה: „ולר׳ נסים ז״ל תשובה משהורה֗ ענדנא והי מוג֗ודה֗ איצ֗א הנא פי מצר ד֗כר פיהא צנעה֗ אלדיו אלך״; ועי׳ במ״ע OLZ שנה ז׳ עמוד 15); במרדכי ב״ב תחלת פ״ד סי׳ תשס״א (בדפוס ריווא דטרינטו ובשאר דפוסים סי׳ תק״ס; ובסתם בשם ר״נ גאון בעטור דף ס״ו ובש״מ ב״ב

דף ס״ט ע״ב ד״ה הא); בהגהות מרדכי פסחים פ״י סי׳ שכ״ג וכדומה. וכבר הזכרנו לעיל (סי׳ ל״א) ממה ששאל רב מבורך ב״ר דוד הבבלי בביהמ״ד של רב נסים בשבתא דריגלא. ועי׳ ג״כ בתוס׳ מגלה ל״א ע״ב ד״ה משה: „שאלו בביהמ״ד של רבינו נסים למה מחלקים פרשת נצבים וילך וכו׳“ (ובמרדכי מגלה פ״ד סי׳ תתל״א בסתם: שאלו לרבינו נסים גאון, ועי״ע תוס׳ ב״ב פ״ח ב׳ ד״ה וקללם ובאר שבע בחלק שו״ת סי׳ נ״ח).

ו) ספר המעשיות או חבור יפה מהישועה חובר מתחלתו בערבית ונעתק ב״פ לעברית. וכבר ברר כל השאלות הנוגעות לספר הזה ולתכונתו הרכבי במאמרו הנפלא בתהלה למשה שכבר הזכרתיו פעמים הרבה (ועי׳ לעיל סי׳ י״ג). ואוסיף עוד כי כפי מה שהוכחתי (במחברתי Schechters Saadyana ע׳ 22) היה שם הספר בערבית: כתאב אלפרג׳ בעד אלשדה̈ ואלסעה̈ בעד אלצ̇יקה̈. ובאמת נמצאו שמות ספרים כאלו בספרות הערבית וזה לא כביר נדפס בקאהרה תרס״ד ספר כזה מאת אבו עלי מחסן אבן עלי אלתנוכ̇י (חי בשנות שכ״ז—שפ״ד לחשבון הישמעאלים והוא 939—994, עי׳ בראָקעלמאַן ח״א ע׳ 155; וראוי לחקור אם השפיעו הסופרים הערבים על רבינו נסים לא רק בשם ספריהם כ״א גם בסדורם ותוכנם). ואך לחנם מטיל הפרי׳ מרגליות ספק באמתת מחברו (עי׳ JQR. י״ג 158). ועי״ע רעווי ל״ט 141 וצפה״ב י׳ 142.

עוד מייחס הרשי״ר (הערה 22) לרבינו נסים שני ספרים ושניהם בספק (ועי׳ ג״כ בס׳ אראבישע ליטרטור דער יודען לרמש״ש ע׳ 104 ה׳ 6), והם:

ז) פירוש על התורה. אמנם ראיותיו אינן מוכיחות כי מה שמביא שם מתוס׳ עה״ת פ׳ בהעלותך (וכזה ג״כ בפענח רזא, ובאמרי נועם בארוכה יותר ומתחיל שם: „מצאתי בספר התרומה שחיבר רבינו נסים״!) אינו נובע בהכרח מפירוש לתורה. ומה שמביא הראב״ע לפ׳ תשא בדבר י״ג מדות (וכן בתוספות עה״ת) הוא לקוח בעיקרו מספר מגלת סתרים (עי׳ מנהיג ה׳ תענית סי׳ י״ד, דף מ״ח ע״א), אף כי יש בהם סתירה לדברי הראב״ע. ולכן עד שלא נמצא ראיות חדשות ישאר הדבר בספק[1]).

ח) סדר תפלה. מובא ממנו דברים אצל שלשה מחברים אבל כל מה שמובא ממנו ימצא גם בס׳ מגלת סתרים ה״ה: א) בלקוטי פרדס ענין מוצ״ש (ד׳ אמ״ד דף י״ב ע״א) איתא: „והקשה רבינו נסים גאון בתפלתו והיכי שרי למיכל קודם הבדלה ... ורחק לתרץ דאוכל בשבת והשיכה במוצ״ש ועדיין לא בירך בהמ״ז וכו׳“. ואמנם הענין הזה

---

[1]) הר״א עפשטיין הראני מה שכתוב בחדושים על הפשט של רש״י שנמצאו אצלו בכ״י לפ׳ מסעי דף קל״א ע״ב: „תימ׳ למה לא נכתב נשיא בבנימין וביהודה ובשמעון ונתן רבי׳ נסים גאון טעם בדבר ואמר ביהודה אין צריך כי ידוע שכלב בן יפונה נשיא, בשמעון לא נכתב מפני נשיאו שהטא בשיטים ואע״פ שכבר מת אין שבטו ראוי לנשיא עד (צ״ל עוד) כי ההוטאים רובם משבטו היו. ובנימין לא נכתב לפי שאלידד זה אלדד שנתנבא ואם יקרא כאן נשיא הורדה היא דנביא עדיף טפי ומעלין בקדש ולא מורידין ואלדד משבט בנימין מן האב׳ עכ״ל. ומי יודע אם יצאו דברים כאלו מפי ר״נ שלנו ואם נמצאו בפירושו לתורה. ובאכער יחשב אמנם את רבינו נסים בין מפרשי התורה (עי׳ בספרו .Die jüd. Bibelexgese etc ע׳ 10).

בעצמו מביאים הרי"ד בתוספותיו לפסחים מהדורא ב׳ לדף ק"ב ע"ב (דפוס לבוב תרכ"ט דף כ"ב ע"ג) ותלמידי רבינו יונה בפי׳ לברכות פ"ח בסוגיא דנר ומזון בשם מגלת סתרים (ובתוספי הרא"ש לברכות נ"ב ע"א [ד׳ ווארשא דף ל"ו ע"ג והתיחסותם להרא"ש היא בספק] ובשה"ל השלם סי׳ ק"ל בשם רבינו נסים סתם); ב) הראבי"ה כ"י סי׳ תכ"ג (כפי שהעתיק למעני הר"א ביכלער) יאמר: „מצאתי בסדר רב נסים שאם קידש ולא שתה ושתו אחרים במקום סעודה . . . מברך על כוס אחר בפה"ג ודיו והביא ראיה זו מירושלמי וכו׳", ואמנם במנהיג ה׳ שבת סי׳ כ׳ (דף כ"ז ע"א) ובשה"ל השלם סי׳ קס"ו בשם מגלת סתרים; ג) באגור סוף דיני פסח סי׳ תתכ"ד: „כתב בעל המנהיג על [פי] סדר רבי׳ נסים שכשחל פסח בשבת אין אומרים ברכה מעין שבע וכו׳", אמנם במנהיג ה׳ פסח סי׳ נ"ב (דף פ"א ע"ב) מביא זה בשם עצמו ורק במחזור ויטרי ה׳ פסח סי׳ ס"ב ע׳ 250 הביא זה בשם מגלת סתרים לרבינו נסים (ועי׳ בהערת המו"ל שם שהראה עוד לטור א"ח סי׳ תפ"ז ולאבודרהם סדר תפלה הפסח דף ע"ח ע"ב), ולכן כל זמן שלא נמצא ציונים חדשים תהיה גם מציאת הספר הזה מוטלת בספק. ומי יודע אם לא נתיחס לו סדר תפלה בטעות כמו שנתיחס לבן דורו ובן ארצו רבינו חננאל (עי׳ לעיל סי׳ י"ט). אמנם הוידוי הנמצא על שמו במחזורים וסדורים, ובתוכם גם בסדור רע"ג (עי׳ רשי"ר הערה 30), כבר נתברר כי מחברו הוא ניסי נהרואני ראש כלה, בן דורו של רס"ג (עי׳ ע"ז באחרונה במ"ע צפה"ב י׳ 147—8; ועי׳ עוד בהרעווי האנגלית י׳ 604 וי"ב 200 ובמכ"ע OLZ י׳ 544).

והנה מקורות חיי רב נסים נדע אך מעט. הוא היה תלמידו של אביו רב יעקב וכבר הזכרתי לעיל (סי׳ כ"ו) מה שבנו מפארו וראוי להוסיף פה עוד מה שיסופר ממנו בארחות חיים לר"א הכהן ח"ב ה׳ מילה סי׳ ט׳ (עמוד 12): „וכתב ר׳ נסים גאון ז"ל הגידו לי וקנים שברור שביום שהכניסני לברית מרנא אבא אלוף ז"ל כשנכנס לביהכ"נ ואני בידו ישב שעה אחת על אותו כסא המוכן (ר"ל לאליהו) ואח"כ עמד והושיבני על הכסא האחר של מילה ואחר שיצא שאלו אותו מה טעם כי לא ראינו מעולם מי שעושה כך ואמר להם קבלתי מן הזקנים הקדמונים שזה הכסא המוכן לאליהו והוא מלאך הברית וישבתי עליו עם הילד אולי יברכהו לי ומצא חכמה בברכתו עכ"ל"[1]. עוד היה תלמידו של רב חושיאל והוא מכנה את רבו זה בשם הקדוש (עי׳ לעיל סי׳ י"ח). ולנכון אחרי מות שני רבותיו אלו עמד בראש בית מדרש בקירואן וכבר הזכרנו לעיל את אבן אלגאסוס תלמידו ואת רב מבורך ב"ר דוד הבבלי ששאל קמי רב נסים בביהמ"ד בשבתא דריגלא ועוד שאלה ששאלו בביהמ"ד של רב נסים. וכן תזכרנה גרסאות מספרי תלמוד שהיו מוגהים בישיבת רבינו נסים (עי׳

---

[1]) ענין כסא של אליהו נזכר כבר בפרקי דר"א פ׳ כ"ט קרוב לסופו, ובעל שבלי הלקט (הלכות מילה סי׳ ו׳, מהד׳ באבער ע׳ 376) מביא זה משם הלכות גדולות של ר׳ שמעון קיירא שמסתייע מברייתא דר"א הנ"ל. ואמנם בה"ג שבידינו לא ימצא זה לא בהנוסחא הא׳ ולא בהנוסחא הב׳ של אספמיא (ועי׳ החלוץ ה׳ 38).

למשל חדושי הרשב״א ליבמות כ׳ א׳ וכ״ד ב׳). אמנם הרבה למד מרב האי ואם גם לא מפיו[1]) אבל מפי כתבין ע״י שאלות רבות ששאל לפניו ושהגאון השיב לו עליהן. ע׳ למשל זכרון לראשונים ד׳ עמ׳ 105: „אילין מקצת שאילתא דשדר מר רב נסים חברא חכימא נהירא בריה דרב יעקב ראש כלה קדיש (צ״ל קדישא) נפקן לקדמנא וכול׳״. הלכות ס״ת המיוחסות לר״י בן ברזילי (ס״ע .JQR ט׳ 706, ע׳ לעיל): „והשיב רבינו האיי גא׳ ז״ל לבית המדרש של רבינו נסים ז״ל בלש׳ הגרית והכי קאמ׳ וכו׳״; שו״ת חמדה גנוזה סי׳ קל״ד: „וכבר פירשנא השתא להא שמעתתא בתשו׳ שאלתא דמר נסים בר מר יעקב אלוף לקירואן וכו׳״ (והיא אותה התשובה שבשערי צדק דף פ״ח א׳ סי׳ כ״א רק ששם חסר ע״ד רב נס״ם). גם התשובה בתה״ג ד׳ ל״ק סי׳ א׳ ע״ד שני ימים טובים של ר״ה שלוחה לרב נסים כמו שיוצא מדברי בעל המאור פ״ק דביצה (ועי״ע תשובות גאונים קדמונים סי׳ ע׳ ובקבוצת חכמים ע׳ 109). ונאמנו עלינו דברי הראב״ד בספר הקבלה (מהד׳ נייבויער ע׳ 73) „כי רבי שמואל הלוי הנגיד ז״ל ע״י רבינו נסים היה שותה מימיו של רבינו האי והיה מהנה מנכסיו לרבינו נסים מאד שלא היה בעל ממון״. ושני אנשי שם אלו נתקשרו בקשר אמיץ כי השיא רב נסים את בתו לרב יוסף הנגיד והר״ס בן דנאן (חמדה גנוזה שם) יספר: „וכבר בא ר׳ נסים למדינת גראנטה כשהובאו (צ״ל כשהובאה) בתו להנשא לר׳ יוסף הלוי הנגיד ולמד בה תלמידים ומתלמידיו היה ר׳ שלמה ברי״ בן גבירול המשורר״. והדברים האלו נראה כי לא ברמיון יסודם כי באמת נדפס בימים האחרונים שיר מריש בן גבירול לכבוד רבינו נסים (בס׳ שער השיר לבראדי ואלבריכט, עי׳ לעיל סי׳ י״א) ובו יאמר (שורה 6): „מתי סודי שאו שלום לדודי ויקח נא ברכה מחניכי״ והנה לא שמענו עד כה כי התגורר רשב״ג בקירואן ושם לקח תורה מפי רבינו נסים אבל היה יכול להיות כזה בספרד. ובכלל גדלה השפעת זה האחרון בארץ הזאת כי מצאנו גם את ר׳ יוסף הספרדי כותב לו אגרת (נדפסה ע״י רייפמאן באוצר טוב 1877 ע׳ 45) ומכנהו בשם מורו. ועוד יש להשוות לזה את דברי רבינו נסים בס׳ המפתח דף כ״ה ע״א: „כבר שאלני עליה תלמיד מבני ספרד היש לה טעם ואני לא קבלתי בה כלום וגם לא נשאלתי עליה קודם לכן מעולם ונמתי לו כי זאת קבלה היא ביד חכמים ולא נודע לי שהזכירו בה טעם וכו׳״. הנה נראה גם את תלמיד זה שואל אותו בפה ולא בכתב וא״כ לנכון היה מבית מדרשו. — ויש להוסיף עוד כי מלבד בתו שהיתה לאשת ר׳ יוסף הנגיד היה

---

[1]) הן אמנם יאמר ר״ס בן דנאן במאמרו על סדר הדורות (חמדה גנוזה לרצ״ה עדעלמאן דף כ״ט ע״ב) על רבינו נסים: „גם הוא הלך מאפריקא לבבל אחר שלמד וקבל מן הרב ר׳ חושיאל ולמד וקבל בבבל מן רבינו האי והיה רבינו האי ז״ל אוהב מאד ר׳ נסים לפי שהיה חכם וחסיד גדול ועניו מאד ושפל ברך והוא מהנהו מנכסיו כי לא היה ר״נ בעל ממון״ עכ״ל. אבל כל זמן שלא נמצא לו סיוע ממקום אחר לא נסמוך עליו, ובפרט כי לקח את דבריו האחרונים מספר הקבלה להראב״ד מבלי התבונן כי שם נאמר זה על רבי שמואל הנגיד, ע׳ בסמוך סי״ד.

לרבינו נסים עוד בן אשר מת עליו בחייו ואז שלח לו ר׳ שמואל הנגיד שיר תנחומים (עי׳ זכרון לראשונים א׳ סי׳ ה׳: „ולה תעזיה אלי ר׳ נסים פי אבנה״, והוא השיר בכ״י אוקספורד [28] 2668 המתחיל במלים: „הכימים בחרתם במרדים״. ושם באותו כ״י דף צ״א יש עוד שיר שני מר״ש הנגיד לר״נ, ראשיתו: „ידידך בך ירבון ששונים״, וכתוב על גבו: „ולה גואב אלי ר׳ ניסים״. ומשני השירים האלו תמצא בידי העתקה אשר בדעתי לפרסמה במ״א).

ובדבר דעותיו של רבינו נסים והשקפותיו בעניני חקירה ואמונה נדע כי היו צרופות וזכות ומתאימות לדרכי העיון וההתבוננות (עי׳ רש״ר הערה 15—11) וכפי שהראה הר״י גולדציהר (בהרעווי מ״ז 179) דרך גם הוא כרוב חכמי ישראל הקדומים בעקבות המעתזלה והיה בקי בספרות הפילוסופים היונים והערבים עד כי בכל אופן נחזה אותו כאיש רם המעלה שלא נמצא הרבה דוגמתו.

לט) רב נתן ברב חנניה.

כבר נזכר לעיל (סי׳ כ״ג) ביחד עם רב יהודה ברב שאול והיה לפ״ז בימי הגאון רב נטרונאי ברב הילאי. ויש זכר עוד לכמה תשבות שהשיבו לו גאוני בבל, עי׳ באגור לר״ש אבן גאמע ע׳ אבאם (ועי׳ רעווי נ׳ 158): „רב נטרונאי כתב בכתבא דשדר ליה למר נתן בר מר חנינא (צ״ל חנניה) לקירואן ולשאר אתרואתא דישראל וכו׳״. ועי׳ בן חנניה ד׳ 141 אשר שם נזכרה תשובה „שהשיב רב צמח ריש דייני דבבא דמרואותה (צ״ל דמרואתה) חסדאי ריש גלותא בריה דמרואתה נטרונאי ריש גלותא לרבנא נתן בריה דרבנא חנניה וכל תלמידים חכמים וזקנים ושאר אחים הדרים בקירואן במדינת אפריקא וכו׳״ (ורב צמח זה הוא רב צמח בר שלמה שנזכר בזכרון לראשונים ד׳ סי׳ תקמ״ד בשם גאון ושהיה דיינא דבבא בימי רב עמרם עי׳ לעיל). ועי״ע בתשובות מהר״ם ב״ב ד׳ לבוב סי׳ קצ״ג: „ועל החמאה של עכו״ם ר״ת ור״י מתירין גם בתשובות הגאונים כתבו להיתר אמנם בתשובת הגאונים שלי כתובה תשובת רב נתן מאפריקא ז״ל (כ״ס צ״ל תשובה על שאלת ר״נ מאפריקא) עד עכשיו היינו נוהגים להיתר אבל משהתחילו להביאם מחמת ומגוש חלב ומזייפין אותן בחלב אנו מנדין כל מי שאוכל אותן וכו׳״ והוא בלי ספק רב נתן שלנו. ולפ״ד צונץ (ריטוס 191, עי׳ רעווי שם 173) גם רב נתן שנזכר בתשובת רב סעדיה בשערי צדק דף י״ח ע״ב סי׳ י״ב (והיו התלמידים בני רב נתן ז״ל יושבים בצדו) הוא רב נתן שלנו (אמנם עי׳ מפתח ע׳ 157 הערה ב׳). וכבר שערנו לעיל (סי׳ ו׳) כי אולי הוא אביו של רבנא אברהם בריה דרב נתן שנזכר במכתב רב חושיאל (שורה ע״א).

מ) סהלון בן אברהם.

נזכר בתור אחד העדים בהקיום להתעודה משנת תשצ״ד שנ״ל סי׳ ה׳ (ואחרי שמו כתובות עוד המלים: „. . . בחברה הין״ שאין להם פתרון). ועי״ד השם סהלון עי׳ רמש״ש במ״ע JQR. י״א 316.

מא) סעדיה בר אפרים

„החבר ראש הסדר האלוף חמדתה (צ״ל חמדת הישיבה)" חתום ג״כ על התעודה הנ״ל. ומרבוי הכנוים והתארים שנתכנה בהם נראה שהיה איש חשוב ונכבד ועכ״פ יורה כנויו אלוף כי חי עוד בטרם ששקעה שמשם של הגאונים בבבל. ועי״ע ע״ד התוארים האלו לעיל סי׳ ד׳ והמקומות שרשמתי שם.

מב) עוקבא ראש גלות.

הוא אשר יספר ממנו רב נתן הבבלי (מהד׳ נייבויער ע׳ 79—78) כי נפלה קטטה בינו ובין רב כהן צדק גאון ואז הגלה בפעם הראשונה למקום הנקרא קרמיסין ואח״כ כשחזר הגלה פעם שניה ואז „לא נשא אותו ארץ מכל ארצות מזרח ויצא אל המערב". והנה לא נקראה פה שם העיר אשר נתישב בה עוקבא אבל ר״א הירחי יספר לנו בספר המנהיג ה׳ שבת סי׳ נ״ח (דף ל״ב ע״א): „מנהג היה בקרואן למר עוקבא נשיאה שהיו מכינין לו כהא (צ״ל כסא) של כבוד בבית הכנסת מצד הארון ולאחר שקראו בתורה כהן ולוי היו מורידין לו התורה"[1]). ועי׳ צונץ, ריטוס 54; גרעץ ח״ה נספח י״ב סי׳ 7 ורמש״ש במ״ע Bibl. Math. 1895 ע׳ 28 ה׳ 18.

---

[1]) הר״א ירחי לא הודיע לנו את המקור אשר ממנו שאב את דבריו, אמנם אחרי המלים אשר הבאתי פה כתוב עוד: „ואית סמך לדבר בירושל׳ ביומא פרק בא לא (צ״ל לו) . . . ואית בגמ׳ דסוטה ירושלמי מגלת כתרים בראשית רבה ויברך אלהים את יום השביעי כרבו (צ״ל ברכו) בעטיפה וכו׳". ואם המלות „מגלת כתרים" שיכים למה שלפניהם ולא למה שאחריהם כי אז אולי נובעים גם הספור ע״ד עוקבא גם הראיה מהירושלמי יומא מספרו זה של רבינו נסים אשר כפי שהבאתי למעלה באו ממנו הרבה דברים בהמנהיג (עכ״פ חסר אחרי הציון מירושלמי סוטה גוף הדברים בעצמם; וטעה שלעססינגער בהאינציקלופדיא האמיריקנית ע׳ קירואן באמרו כי הכינו כסא כבוד כזה לרבינו נסים והטעוהו דברי צונץ אשר לא השגיח עליהם בזהירות). — והנה גם אדות הר״ג נטרונאי בר חביבאי (אשר היה גם בעל תורה והיה תלמידו של רב יהודאי, עי׳ פרדס ד׳ קושטא דף כ״ח ע״א ואור זרוע ח״א דף נ״ז ע״ד) יאמר רש״ג באגרתו (מהד׳ נייבויער ע׳ 36) כי מפאת המחלוקת שהיתה בינו ובין הגאון רב מלכה וזכאי בר אחונאי נשיא „אזיל למערב׳ ומזה דן גרעץ (ע״פ גזרה שוה) כי הלך גם הוא לקירואן (ח״ה מהדורא ג׳ ע׳ 175 ועי״ש נספח י״ב סי׳ ד׳ ולצרוס ביאהרביכער של ברילל חלק י׳ 176). אמנם אחרי אשר נטרונאי זה הוא בלי ספק אותו אשר יספר ממנו ר״י בן ברזילאי בשם ר״ש הנגיד (ספר העתים ע׳ 267 ועי״ש ע׳ 256) כי כתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא מן הכתב (עי׳ ע״ז באחרונה דברי הר״י שור במבוא לס׳ העתים ע׳ XI המשער בצדק כי מזה נולדה אולי האגדה אשר יספר ממנה רב יוסף בר ברכיה בשאלתו בטעם זקנים הנ״ל בסי׳ כ״ד כי דבר ברור ומפורסם לאנשי ספרד כי מר נטרונאי גאון ז״ל בקפיצת הדרך בא אליהם מבבל ורבץ תורה והזר וכו׳ ונתהלך להם רב נטרונאי גאון בנטרונאי בר חביבאי) הנה נראה ביותר כי אזל נטרונאי לספרד אשר גם היא נקראת לפעמים בשם ארץ המערב, עי׳ למשל בהמכתב שנשלח מבבל לספרד בניסן רס״ד (והוא ד״א תשי״ג) במ״ע JQR י״ח ע׳ 401: „כי אתה משאר אותן החסידים הראשונים אבותיך וזקני מקומיך החכמים המערביים מקום השכינה מכל מקום וכו׳ ועי״ע שם: „וסיף בימי אדוננו מרנא ורבנא פלטוי ראש הישיבה זצ״ל שלחו להם תלמוד ופתרונו וצוה וכתבו להם" א״כ לא כתב להם נטרונאי את כל התלמוד ולא את פתרונו?).

מג) צביאן כהן בר׳סעדיה.

חתום ג״כ על קיום התעודה הנ״ל משנת תשצ״ד. והשם צביאן שהוראתו נער בעברית לא ימצא לפי ידיעתי יותר בספרות ישראל.

מד) רב צלח ברב בהלול.

שאל שאלות מגאוני בבל הנזכרות בזכרון לראשונים ד׳ עמוד 24 ובראשן: „מן דרג שאלות מר רב צלח בריה דמר רב בהלול סנהדרא רבא ורבנן דעימיה מן קירואן נפקן לקדמנא״ ונראה שהן השאלות סי׳ מ״ח—נ״ח והמשיב הוא בלי ספק רב האי. ובדבר התאר סנהדרא רבא אשר נתכנה בו גם הנגיד רב מבורך בר סעדיה במצרים ואשר מקביל להתאר חבר בסנהדרין גדולה עי׳ מ״ש בהרעווי מ״ח 155. וכבר שערתי לעיל (סי׳ י״ב) כי היה רב צלח זה אולי בנו של רב בהלול אשר אליו נערכה התשובה בתמים דעים סי׳ קי״ט. ובדבר השם צלח עי׳ רמש״ש במ״ע JQR י״א 598.

מה) ר׳ שבתי ב״ר יהודה ב״ר אמתי.

נזכר באגרת בקשה לפריון שבויים שנשלחה מקירואן ונדפסה עי׳ רש״א ווערטהיימער בגנזי ירושלם ח״ב דף י״ח ע״א ושם יכונה המשולח בשם „אדם חשוב ישר ונאמן וממולא נצר גדולים שרש חסידים אלופים בתורה ומסובלים במצות״. והנה השערת המו״ל (מבוא ע׳ ח׳) כי כותב המדרש על שה״ש מהד׳ גרינהוט (עי׳ מהדורתו דף מ״ט ע״א), יהודה ב״ר שבתי ב״ר יהודה הזקן, אשר השלים את מלאכתו ביום י״ב אייר ד״א תתק״ז הוא בנו של ר׳ שבתי שלנו[1]) רחוקה מלהתקבל כי לפי זה חי ר׳ שבתי שלנו קרוב לשנות תת״ע—תת״פ ואמנם אחרי שנת ד״א תת״ג כמעט שאבד כל ניר לקירואן, ובפרט אם תצדק השערתנו (עי׳ לעיל) כי יזכר פה נגיד קירואן. קרובה מזה היא ההשערה כי היה ר׳ שבתי זה נכדו של הפייטן הנודע ר׳ אמתי ב״ר שפטיה כי ע״י ספר יוחסין לאחימעץ בן פלטיאל שהו״ל נייבויער נדע עתה כי חי רב אמתי זה לא בשנת תתנ״ו כי אם כב׳ מאות שנה קודם זה (עי׳ ר״ד קויפמאן במחברתו על ס׳ יוחסין זה ע׳ 23 ובאכער ברעווי ל״ב 147) וכי מבני המשפחה הזאת באו לגור באפריקא הצפונית. ואם גם לא היה ר׳ שבתי שלנו נכדו של ר׳ אמתי אולי היה ממשפחתו כי מצאנו את השם שבתי בין בני המשפחה הזאת, עי׳ ספר יוחסין הנ״ל ע׳ 127 שורה כ״ב וכ״ו (ועי״ע ברעווי ל״ב 281, ל״ג 45).

---

[1]) ווערטהיימער תומך השערתו עוד ע״ז כי גם אגרת הבקשה גם המדרש הנ״ל שניהם נמצאו במצרים „לכן אין ספק שהשליח הזה שבא עם האגרת הזאת למצרים נתישב שם הוא ובנו״ אולם לראשונה אין כל ראיה כי נעתק המדרש הזה במצרים ועוד כי גם אגרת הבקשה נשלחה מקירואן לא לבד למצרים כ״א לארצות שונות, כמו שיוצא בפירוש מדברי השולחים.

הוספות ותקונים.

ע׳ 7 ש׳ 18 במקום אלף שנ״ג צ״ל אלף ש״ג. — לע׳ 10 ש׳ 3. ולא צדק אפוא עלבאגען באמרו (Moses ben Maimon I, Leipzig 1908, p. 322) כי היה ספרו של אבן אלגאסוס נפרץ מאד. — שם ש׳ 6 מלמטה. ע״ד התאר ראש הסדר עי״ע ברעווי הצרפתית נ״ה 247 הערה 2. — שם ה׳ 2. ע״ד האלופים או ראשי כלות עי׳ מאמרי אשר יצא לאור בהקדם שנה ב׳ חוברת ג׳. — ע׳ 11 ש׳ 3 במקום ד״א תשס״ד צ״ל ד״א תשצ״ד. — שם ש׳ 17 במקום וסלדא צ״ל וסלרא או וסלירא וענינו כסא (מלשון יוני σελλάριον, עי׳ ויקרא רבא פרשה ט׳ סי׳ ד׳: יהבו ליה סלירא וישב עליה). וכן נמצאה המלה הזאת באגרת אל רב יהודה אלוף (כ״י אוקספורד 2669²) הנזכרה בסי׳ כ״ב ואשר תפורסם בקרוב: „ואביך גבירנו אדון עמו וסלרה״, והיה מזה ראיה כי גם מחבר האגרת הזאת הוא רב האי, ומה גם כי סגנון החרוזים הנמצאים בראש האגרת קרוב מאד לסגנון החרוזים הערוכים לכבוד ר׳ אברהם בן עטא. — ע׳ 12 ש׳ 8 והלאה. הלכותיו של אלדד הדני יצאו לאור מקרוב במהדורא חדשה ע״פ כ״י ע״י שלעססינגער (The Ritual of Eldad ha-Dani, Leipzig 1908). — ע׳ 13 ש׳ 14 והלאה. רב אלחנן ברב שמריה התגורר ג״כ, כפי שנדע עתה, בחלב ובא״י, עי׳ רעווי נ״ה 49. 245. — ע׳ 24 ה׳ 2. ע״ד פירוש סדר טהרות לרה״ג עי׳ עוד יה״ש בהחלוץ י״ג 69 שרצה לומר כי הפירוש איננו מרה״ג מפני המלות היוניות שבאו בו ודעתו נוטה ליחסו לרב שר שלום, אבל הלא הראשונים (למשל בעל הערוך ורש״י) מביאים ממנו דברים בשם רב האי, עי׳ רייפמאן בישרון שנה א׳, חוברת ג׳, ע׳ 129 והרכבי בחדשים גם ישנים ז׳ 60. והמלות היוניות שאב רה״ג כפי הנראה גם מספרי מחברים סוריים, בשגם ידענו כי שאל גם בדבר תהלים קמ״א ה׳ את הקתוליקוס איך יתורגם הכתוב הזה בסורית. — ע׳ 27 ה׳ 2. הרשימה הזאת פרסמתי במ״ע ZfHB שנת 1908 ע׳ 191. — ע׳ 28 ה׳ 1. ספר חפץ מובא עוד בספר סיני לר׳ אברהם אחי מהר״ם מרוטנבורג (כ״י בביהמ״ד לרבנים בלונדון, רשימת נייבויער סי׳ י״ד דף כ״ו) וחוץ מזה עוד ב׳ פעמים בפירוש כ״י למחזור שמוצאו כפי הנראה מארצות הרינוס (ופה יוחס הספר לרבינו חננאל עי׳ ZfHB XI, 178). — שם ש׳ 6 מלמטה. ע״ד רב יהודה ברב יוסף עי״ע מה שכתבתי ברעווי נ״ה 245 (ועי״ש עוד נ״ו 255). — ע׳ 30 ש׳ 7 מלמטה. תשובת רב האי לרב נחשון בר ברכיה תמצא עוד בשערי תשובה סי׳ ל״ט. — ע׳ 32 ש׳ 8 מלמטה. ועי״ע תשובות גאונים קדמונים סי׳ פ״ו ששם איתא בהשאלה: „. . . ואית תשובה מן מרנא ג׳ הגדול נ״ע ז״ל וממרנא גאון כדהוה א״ב מן שמיא לורכן חייו דשאיל מן קדמיהון רבה קדישא אבי נו׳ ע׳ וכו׳״, ואין א״כ כל ספק כי התשובה הזאת ערוכה מרה״ג לרבינו נסים. — שם ש׳ 6 מלמטה במקום רס״ו צ״ל רס״ד. — ע׳ 35 ש׳ 6 מלמטה. ע״ד נהראי בן נסים עי״ע רעווי נ״ה 317 מלמטה; נ״ו 234. — ע׳ 42 ש׳ 17. גם במחזור מנהג כפא ייוחס הוידוי הזה בפירוש „לרבי נסים נהרואני ז״ל״, עי׳ במאמרו של מארקאן ע״ד מחזור זה במאספנו ע׳ 463. — שם ה׳ 1. בדבר כסא של אליהו עי״ע גידעמאן בספרו Geschichte d. Erziehungswesens in Italien ע׳ 28 ה׳ 4. — חוץ מזה יש להוסיף על „אנשי קירואן״ עוד אשה (או בתולה) אחת ושמה **צביה** שנזכרה במכתב אשר נכתב באמצע המאה הי״א מארץ ישראל אל איש אחד ושמו אבו יעקוב יוסף בן עלי אלפאסי (עי׳ רעווי נ״ו 238 שורה 2. 4. 8; וצביה הנ״ל היתה בת דודתו של הכותב).